

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Педагогика

Том 115

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Education

Volume 115

АКТУАЛНИ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА
ПРЕД РЕАЛИЗИРАНЕТО НА ПРАВАТА НА ДЕЦАТА
В НАЧАЛОТО НА ТРЕТОТО ДЕСЕТИЛЕНИЕ НА 21. ВЕК

ЕКАТЕРИНА ТОМОВА, ДАНИЕЛА РАЧЕВА,
СИЙКА ЧАВДАРОВА–КОСТОВА, РОСИЦА СИМЕОНОВА¹

Резюме. Настоящата студия представя теоретичен анализ, обхващащи различни аспекти на правата на децата и проблемните зони в тяхната реализация. Анализът и формулираните изводи се основават на критичен обзор на релевантни национални и международни нормативни документи за правата на децата, на резултати от проучвания и статистически данни. На тази база са формулирани основни изводи и препоръки за прилагане на адекватни на очертаните предизвикателства мерки и педагогически подходи, механизми и дейности. Представеният теоретичен анализ е използван като основа за конструиране на инструментариум и провеждане на емпирично проучване, резултатите от което са отразени в друга публикация, на мнението на децата относно познаването на техните права и предизвикателствата, свързани с прилагането и спазването на техните права в училищна среда и свързани социални контексти.

Ключови думи: права на децата, педагогически предизвикателства

¹ eztomova@uni-sofia.bg, d.racheva@fp.uni-sofia.bg, s.chavdarovakostova@fp.uni-sofia.bg, r.simeonova@fp.uni-sofia.bg

CURRENT PEDAGOGICAL CHALLENGES TO THE REALIZATION OF CHILDREN'S RIGHTS AT THE BEGINNING OF THE THIRD DECADE OF THE 21ST CENTURY

Ekaterina Tomova, Daniela Racheva,
Siyka Chavdarova–Kostova, Rositsa Simeonova

***Abstract.** This article presents theoretical analysis, covering different aspects of children's rights and problem areas in their realization. The analysis and the conclusions drawn are based on a critical overview of the relevant national and international legislation, research and statistical data. On this basis, conclusions are formulated and recommendations are made for the implementation of appropriate measures, pedagogical approaches, mechanisms and activities, relevant to the outlined challenges. The presented theoretical analysis is used as a basis for constructing tools and conducting an empirical study, the results of which are reflected in another publication, about the children's opinion on knowledge of their rights and challenges related to the implementation and observance of their rights in school and social contexts.*

***Keywords:** children`s rights, pedagogical challenges*

Въведение

Конвенцията за правата на детето, приета от ООН на 20.11.1989 г., ратифицирана от Република България през 1991 г., надгражда и доразвива Всеобщата декларация за правата на човека (1948). В тази конвенция се поставя акцент върху децата като човешки същества, които се ползват от всяко едно от правата, важащи за всички човешки същества, като се отчита нуждата от специфични грижи, подкрепа и закрила спрямо децата. Това именно обуславя изготвянето на отделен документ, отнасящ се конкретно до отразяването и на детските потребности. Конвенцията за правата на детето е първият официален писмен акт, свързан със закрилата на детските права. Нейната неоспорима стойност се изразява в признаването на децата за равноправни индивиди, отчитане нуждата от осигуряване на достъпа им до цялостния набор от човешки права, съобразяване с техните мнения, осмисляни като фактор и условие за вземане на решения по отношение благосъстоянието и развитието им.

Цялостният спектър от права, засегнати в Конвенцията – социални, културни, граждански, икономически, политически, може да бъде условно разпределен в три групи: право/а на защита (закрила от насилие, тормоз, злоупотреби и др.), право/а на осигуреност (базисни потребности за оцеляване, развитие потенциала на детето, условия за здравословен и активен живот и др.), както и група, отразяваща възможността за изява на мнение, потребности и отношение към дадени въпроси, т.е. участието на децата. Възможно е и отдиференцирането на отделни права, отчитайки тяхната без-

спорна взаимосвързаност, в няколко обобщаващи категории: безопасност, сигурност, право на избор, личностно развитие. Всяка от категориите е съставена от редица ключови неотменими права, валидни за всяко дете, подкрепени и утвърдени не само от Конвенция за правата на детето, но и от множество международни, европейски и национални документи: Стратегия на Европейския съюз за правата на децата; Закон за предучилищното и училищното образование; Закон за социалните услуги; Закон за семейните помощи за деца; Семейен кодекс; Закон за хората с увреждания; Закон за борба с трафика на хора и др. (УНИЦЕФ, Ситуационен анализ на правата на децата в България, 2020).

Освен юридически проблематиката за правата на децата има своите несъмнени педагогически измерения. Те са свързани както с организирането на процеси, свързани с изучаване, усвояване, прилагане на правата на децата от самите тях, така и с подготовката на учителите и други педагогически специалисти да инициират и реализират педагогически дейности в тази насока. Динамиката на съвременните социални процеси, промяната в ежедневно функциониране, в т.ч. в резултат от бурното развитие на технологиите и скоростта на тяхното достигане до децата, са достатъчно силно предизвикателство не само пред реализирането на правата на децата, но и пред педагогическите процеси, подпомагащи формирането на съответна правна култура у всички, които взаимодействат с деца. Това важи с особена сила в началото на третото десетилетие на 21. в. както на световно, така и на национално ниво.

Цел на настоящата студия е открояване на някои основни акценти, свързани с педагогическите предизвикателства именно в този период, които би трябвало да бъдат отчитани при осъществяването на дейности с деца, насочени към осмисляне на значимостта на правата им както за самите тях, така и за другите деца, с които общуват, а дори и за деца, с които не се намират в пряко взаимодействие. Реализирането на тази цел се осъществява на базата на актуална информация от източници от последните няколко години, които очертават ситуацията, свързана с правата на децата в края на второто и началото на третото десетилетие на 21. в.

Реализираният и представен в настоящата студия теоретичен анализ е използван като основа за конструиране на инструментариум и провеждане на емпирично проучване на мнението на децата (чрез фокус-групи и индивидуални интервюта) относно познаването на техните права и предизвикателствата, свързани с прилагането и спазването на техните права в училищна среда и свързани социални контексти. Резултатите от проведеното емпирично проучване са представени в отделна публикация.

Нормативни условия, осигуряващи педагогически възможности за усвояване на знания и реализиране на правата на децата в България в началото на третото десетилетие на 21. век

Реализирането на правата на децата в която и да е държава е пряко свързано със създаваните нормативни възможности в тази насока. Тук не се имат предвид само нормативни актове, които са насочени към описване и систематизиране на правата на децата (например Закон за закрила на детето), но и такива, които предпоставят възможности за усвояване на правата на децата от самите тях, което е необходима предпоставка за прилагането им в различни пространства в ежедневието, в които се осъществяват процеси на обучение и възпитание.

Може да се каже, че в основния нормативен документ, в който са разписани такива възможности – Наредба №13 за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование, е очертано богатство от насоки за реализиране на педагогическа дейност в областта на развитие на компетентности в областта на правата на децата – от детската градина до завършване на пълния цикъл на средното образование. Макар правното образование/възпитание да не е изричен предмет на наредбата, то има ясно изразен трансверсален характер, доколкото пресича хоризонтално посочените четири вида образование. Като илюстрация може да бъде посочен начинът на интегрирането му в дефиницията за гражданското образование: „Гражданското образование е насочено към формиране на гражданско съзнание ... и е свързано със знания за ... правата и задълженията на граждани на и с умения и готовност за отговорно гражданско поведение“ (чл. 3, (2)). Темата за правата е интегрирана и в целите на четирите вида образование, например: „...изграждане на автономна и активна личност, която: разбира и отстоява общочовешките ценности, ценностите на демокрацията и човешките права ... признава правото и ценността на различието“ (чл. 4, т. 1).

Неслучайно една от основните области на компетентност при гражданското образование е „права на човека“. В нея са разписани детайлно очакваните резултати под формата на компетентности във възрастов план. Докато за предучилищна възраст се очаква децата да могат да описват „отношение и поведение на възрастни и деца, което нарушава правата“, в начален етап се поставя акцент върху познаването на „основните права на човека и права на детето, както и основни организации и институции в тяхна подкрепа“ и върху свързването на „правата с отговорностите“, осъществявано по начин, по който се проявява „отговорност и толерантност при остояване правата си – сътрудничество и себепостояване“. В прогимназиалния етап се набляга върху усвояване на знания за „избирателното право в България“, като се очаква учениците да могат да дефинират „основните права на детето“ и да могат „да дават примери за документи, институции и организации,

които ги гарантират“, в т.ч. да оценяват „различието в контекста на правата на човека“. При най-големите ученици компетентностите са насочени към познаване „равнищата на публичното управление“ и „правомощията на местни властови институции и процедурите за взаимодействие на гражданите с тях“, на „правата на групи със специални нужди – деца, хора с увреждания, малцинства“, разбиране на „правата на човека като рамка, която може да служи за борба с несправедливостите (напр. с корупцията, дискриминацията, неравноправието).

Област на компетентност, свързана с правата на човека, има и при интеркултурното образование. Докато в предучилищна възраст се очаква децата да имат „базови представи за правата на детето“, в начална училищна възраст вече се очаква да бъдат запознати с „международни и национални нормативни документи, отнасящи се към човешките права“ и да развиват „чувствителност към прояви на дискриминация“. Учениците от прогимназиалния етап би трябвало да могат да разграничават „индивидуални и групово-специфични човешки права“ и да умеят да идентифицират „случаи на нарушаване на човешки права“, а учениците от първи гимназиален етап – да познават „различни схващания за човешки права в зависимост от съответния цивилизационен контекст“ и „институционални механизми за реагиране при нарушаване на човешки права“, да осъзнават „легитимността на законовата уредба за защита на човешките права у нас“, да проявяват „готовност за защита на собствените и чуждите човешки права“ (Наредба №13 за гражданското, екологичното, здравното и интеркултурното образование).

Посоченото дотук илюстрира убедително отчитането на значимостта на проблематиката за правата на детето в контекста на очаквани за развитие компетентности чрез образователно-възпитателна дейност в училищна среда, както и в детската градина, особено в рамките на гражданското и интеркултурното образование. Тук обаче би трябвало да се обърне внимание на един своеобразен парадокс. Докато съдържателно проблематиката е включена, сякаш остават под въпрос реалните времеви параметри на осъществяването на съответни педагогически форми – класни и извънкласни, урочни и извънурочни, в рамките на които може по-целенасочено да се работи за развитието на посочените компетентности. Като пример могат да бъдат посочени Рамковите изисквания при организиране на часа на класа (пак там), в които на практика темата за правата на детето или правата на човека липсва като самостоятелна в списъка. Това поставя проблема за професионално-педагогическите компетентности на класния ръководител, особено в областта на възпитателната дейност, относно интегрирането на такива теми в рамките на теми като например: „Толерантност и интеркултурен диалог“, „Превенция на насилието, справяне с гнева и агресията; мирно решаване на конфликти“ и др. (пак там).

На базата на представеното може да се очертае комплекс от различни педагогически предизвикателства пред реализирането на правата на децата в България днес. От една страна, налице са възможности, предпоставени в нормативната база в областта на образованието. От друга страна обаче, възникват редица въпроси, свързани с реалното използване на тези възможности – от подготовката на учителите в областта на правата на детето (Гюрова, 2002) до практическото прилагане на форми, методи и средства от тяхна страна в реалната педагогическа дейност. Като ключов въпрос се очертава и този за повишаване интереса на учителите към проблематиката на правата на детето, техните знания в тази област и уменията им да работят както по развитие на съответни компетентности у децата, така и да съдействат за реализацията на правата на детето. С оглед динамиката на социалното развитие такъв тип подготовка би трябвало да има перманентен характер, като се актуализират знанията по отношение на основни проблемни сфери в областта на правата на детето. Това е и една от основните идеи на настоящата студия – **да бъдат очертани тези актуални проблемни сфери, които се явяват и в качеството на основни предизвикателства към педагогическата дейност в областта на правата на детето през третото десетилетие на 21. в.**

Осигуряване, гарантиране и опазване сигурността на децата

Правата, насочени към осигуряване, гарантиране и опазване безопасността и сигурността на децата, са приоритетни сегменти в политики, практики и нормативни документи, тъй като отразяват фундаментални, изконни човешки права. Безопасността обхваща не само липсата на опасни, застрашаващи живота, здравето, емоционалното и психично състояние събития, но се асоциира и с наличие на щастлива, хармонична среда, осигуряваща благосъстоянието на детето (Стратегия на Европейския съюз за правата на децата, 2021). За създаването на такава атмосфера е призовано семейството като основна структура на обществото и естествена среда за пълноценно и благоприятно развитие на детето, в рамките на която то да бъде обгрижвано и защитено. Разпознавайки важната роля на семейството, Конвенцията за правата на детето извежда като ключов момент подкрепата и закрилата на тази обществена единица, с цел поемане на отговорности и осъществяване на ползотворна грижа за децата (Конвенция на ООН за правата на детето, 1989). Изхождайки от тази гледна точка се счита, че *съществува риск относно правата, свързани с гарантиране и опазване безопасността и сигурността за децата, които живеят в условията на въоръжени конфликти, в близост до военни зони, в семейства в риск от бедност, както и тези, които са без родителска грижа или в риск от изоставяне.*

Статистически данни сочат, че около две трети от децата в световен мащаб живеят в засегната от конфликти страна, а приблизително 5,2 милиона от децата под 5-годишна възраст умират всяка година в резултат от *предотвратими събития, голяма част от които са свързани с бедност, социално изключване, дискриминация, пренебрегване на основни права*. Глобалната пандемична ситуация, в съчетание с климатичните изменения, изострят допълнително съществуващите форми на дискриминация срещу децата, *увеличават вероятността от попадане на деца и семейства в рискови ситуации*, като в пика на пандемията около 1,6 милиарда подрастващи са извън училище (Стратегия на Европейския съюз за правата на децата, 2021). В България, с население 6 916 548 към 31.12.2020 г. (<https://nsi.bg/bg/content/2975/население-по-области-общини-местоживеене-и-пол>), децата на възраст между 0–17 години са 1 189 680 (Ситуационен анализ на правата на децата в България, 2020). От тях, по данни на НСИ, 343 700 живеят в бедност, 301 деца под една година умират през 2020 г., а настанени в домове за медико-социална грижа са 408. Счита се, че децата с увреждания са в по-голям риск от изоставяне, поради което се нуждаят и от специфични грижи, засилена подкрепа към семействата, изразяваща се в материални средства и ресурси, различни подпомагащи здравословното състояние и социалното включване механизми и инструменти (пак там).

Именно в аспект осигуряване на безопасна и здравословна среда за децата е и апелът, отправен посредством Резолюция на Европейския парламент относно правата на децата по повод на 30-ата годишнина от Конвенцията на ООН за правата на детето, призоваващ към „защита и укрепване на правата в областта на майчинството и бащинството“, постигане на равновесие между личния и професионалния живот, отразяващо се и върху благодеянието на децата, тъй като те „имат право да бъдат с родителите си, да прекарват достатъчно време заедно и да разполагат с достатъчно средства, за да живеят в безопасна и щастлива среда“ (Резолюция на Европейския парламент относно правата на децата, 2019, чл. 21). Във връзка с безопасността е и чл. 7 от Конвенция за правата на детето, постановяващ, че всяко дете следва да бъде регистрирано веднага след раждане, имайки право на име и националност, също да познава и да получава грижи (доколкото е възможно и приложимо) от родителите си (Конвенция на ООН за правата на детето, 1989). Концепцията е затвърдена и от чл. 9, според който детето не бива да бъде извеждано от семейната среда, с изключение на случаите на упражнено насилие, тормоз, пренебрегване или действия (и бездействия), застрашаващи здравето и живота му (пак там), като се уточняват и редица мерки, съобразно ситуации, свързани с раздяла на родителите, смърт, задръжане и др.

Дискриминацията като проблем пред реализиране на правата на децата

В чл. 10 от Закона за закрила на детето (2000) се посочва, че „всяко дете има право на закрила за нормалното му физическо, умствено, нравствено и социално развитие и на защита на неговите права и интереси“, което е възможно в пълна степен единствено, ако не е налице дискриминация съобразно пол, религиозни убеждения, раса или друг аспект от идентичността, потребностите, възгледите и желанията на детето. В този контекст в Конвенцията за правата на детето е споменато задължението на държавите членки да уважават и гарантират правата на всички деца, включително осигуряване на защита срещу всички форми и прояви на дискриминация срещу деца или техните родители/настойници (Конвенция на ООН за правата на детето, 1989, чл. 2). Въпреки заложеното в Конвенцията, както и разписаното в Закон за закрила на детето – „не се допускат никакви ограничения на правата или привилегии, основани на раса, народност, етническа принадлежност, пол, произход, имуществено състояние, религия, образование и убеждения или наличие на увреждане“ (Закон за закрила на детето, 2000, чл. 10, ал. 3), в България, а също в европейски и в световен план, са налични проблеми, които понякога са обяснявани като свързани с дискриминация.

Особено показателен за ситуацията в Европа е докладът „Нашата Европа, нашите права, нашето бъдеще“, в който са отразени резултати от допитване до над 10 000 деца относно тяхното мнение – запознати ли са със своите права, дали и как те се спазват, какви са техните преживявания, свързани с достъпа до здравеопазване, образование, дали са били подлагани на дискриминация или различаващо се отношение и други. Резултатите са взети предвид при изготвяне на Стратегия на Европейския съюз за правата на децата (2021–2024) и структуриране на множество препоръки за мерки, механизми и инструменти, подкрепящи спазването правата на децата, включително срещу дискриминация. Според данните от доклада, *повечето деца не се усещат лично дискриминирани, но едновременно с това, едно на три деца е преживяло някакъв вид различно отношение – 54% при 11-годишните и 83% от 17-годишните, като разликата се аргументира с възможността по-големите деца да са по-запознати с формите на дискриминация, да имат познания и осмислени идентичности, да съзнават по-ясно проявите на нетолерантност (Нашата Европа, нашите права, нашето бъдеще, 2020).*

Сред най-често докладваните причини, поради които децата са подложени на различно отношение, са: външен вид (19%), пол (15%), училищни резултати (8%), проблеми с психичното здраве (6%). Нуждата от преосмисляне на съществуващите практики и регулации в областта права на децата е подчертана и от факта, че *повече от половината от децата с физически, интелектуални, сензорни затруднения или аутизъм, мигрантите, бежан-*

ците, децата от етнически малцинства споделят преживяно различно третиране (пак там). Сред тях едно на четири деца от етнически малцинства посочват, че са били обект на нетолерантно отношение на база раса/етническа принадлежност (24%) или външен вид (27%); проблеми с психичното здраве (23%), или външен вид (41%); децата с увреждания изброяват като причини за различно отношение спрямо тях външния вид (31%), специфичното увреждане (21%), проблеми с психичното здраве (21%), пол (20%) или училищни резултати (16%) и др. (пак там).

Гореспоменатите данни очертават възможности за прояви на дискриминация спрямо уязвими групи в обществото, например деца от етнически малцинства, деца с увреждания, но подсказват и че *деца и от неуязвими групи също преживяват нетолерантно отношение спрямо себе си*, продиктувано от набор от разнообразни причини. Това води до извода, че са необходими още усилия за разработването на актуални механизми, осигуряващи защита на децата, от една страна, а от друга – повишаващи информираността в насока толерантност, солидарност, съпричастност, подкрепящи съжителството в интеркултурна среда на мир, уважение и разбирателство, с отчитане на проявите на дискриминация като фактор, увеличаващ усещането за несигурност и намаляващ степента на безопасност на средата. Всички тези дейности имат ясно изразен педагогически характер и могат да бъдат основно съдържание на богатство от дейности, организирани както в училищна, така и в извънучилищна среда.

Насилието – актуален проблем в съвременната реалност

Дискриминацията, нетолерантното отношение са в основата и на някои видове насилие, упражнявано включително и срещу деца, в това число език на омразата, тормоз, физическо, психическо, емоционално насилие. Конвенция за правата на детето призовава държавите членки да предприемат всички възможни и подходящи мерки (легални, административни, социални, образователни), с цел защита срещу всички форми на физическо и психическо насилие, тормоз, нараняване, пренебрегване или експлоатация (Конвенция на ООН за правата на детето, 1989, чл. 19). Сред видовете насилие е и домашното, определено в Закон за защита от домашното насилие (2009, чл. 2, ал. 1) като: „всеки акт на физическо, сексуално, психическо, емоционално или икономическо насилие, както и опитът за такова насилие, принудителното ограничаване на личния живот, личната свобода и личните права, извършени спрямо лица, които се намират в родствена връзка, които са или са били в семейна връзка или във фактическо съпружеско съжителство“, като в чл. 2, ал. 2 е уточнено, че „за психическо и емоционално насилие върху дете се смята и всяко домашно насилие, извършено в негово присъствие“.

В законовата рамка ясно са упоменати и конкретни права на децата, свързани със закрила срещу насилие, включващи правото на закрила от „въвличане в дейности, неблагоприятни за неговото физическо, психическо, нравствено и образователно развитие“; „нарушаващите неговото достойнство методи на възпитание, физическо, психическо или друго насилие и форми на въздействие, противоречащи на неговите интереси“; „използване за просия, проституция, разпространяване на порнографски материали и получаване на неправомърни материални доходи, както и срещу сексуално насилие“; „въвличане в политически, религиозни и синдикални дейности“ (Закон за закрила на детето, 2000, чл. 11). Счита се, че детските градини, училищата и центрове за подкрепа за личностно развитие следва да организират специфични дейности, ориентирани към превенция на насилието и тормоза, на проблемното поведение, в сътрудничество с всички участници в образователния процес (ЗПУО, 2015, чл. 185). Освен това е необходимо и „гарантирането на основните права на децата да бъдат зачитани тяхното достойнство и физическа и психологическа цялост чрез фокус върху общата (първична) превенция на всички форми на насилие, осъществявана чрез системата на социалните услуги, обществено здраве, образованието, и други подходи“ (Национална програма за превенция на насилието и злоупотребата с деца, 2017–2020: 16).

Въпреки ясното дефиниране в закони, подзаконови, нормативни документи на понятието „насилие“ и извеждането на конкретни мерки както за превенция, така и за закрила, в това число и подкрепа за жертвите и психологическа и друга помощ за малолетни и непълнолетни извършители (превъзпитание, реинтеграция и др.), все още множество деца биват подлагани на различни форми и видове насилие в семейна, училищна и/или социална среда (Стратегия на Европейския съюз за правата на децата, 2021). Като пример може да бъде посочен фактът, че една четвърт от жертвите на трафик в рамките на Европейския съюз са деца, като преобладават момичетата, отвлечани и транспортирани с цел сексуална експлоатация (пак там). Разновидности на насилие и тормоз са отчетени и в доклад на PISA за 2018 г., посочващ, че 23% от учениците споделят за преживян тормоз в училище – физически, вербален или релационен (прикрит, свързан с увреждане на социалните отношения) поне по няколко пъти месечно (пак там).

Конкретно в България, 33,9% от учениците споделят, че са подложени на тормоз, а 18,7% споделят за преживени удари и избуствания от техни съученици поне няколко пъти месечно (УНИЦЕФ, Ситуационен анализ на правата на децата в България, 2020). В доклад на УНИЦЕФ за ситуацията в България относно насилието е посочено, че едно на всеки три деца (и млади хора) споделя, че е било жертва на физическо насилие, като при момчетата процентът е по-висок – 37,2%, отколкото при момичетата – 25,6%. Физическото насилие се проявява най-често у дома, а децата с по-нисък социално-

икономически статус и тези с увреждания са в по-голям риск във всяка среда (Яроу, Е., Хеджис, С., Хамилтън, К., 2020). Относно емоционалното насилие данните показват, че то е най-често срещаната форма, посочвана от 45,9% от децата и младите хора за преживяна в детството. Емоционалното насилие се проявява по-често в училище, в социалната среда, като тук се включва и кибертормозът, жертва на който е едно на всеки 10 деца. Отново децата с увреждания и тези, живеещи в бедни условия, са в по-голям риск (пак там).

Преживяване, свързано със сексуално насилие, е споменато от 16% от децата и младите хора, в случая момичетата са жертва по-често от момчетата – съответно едно на всеки 5 и едно на всеки 10. Също така „момичетата съобщават двойно по-често от момчетата, че са били жертви на сексуален тормоз онлайн, три по-често, че са били подложени на (офлайн) сексуален тормоз и сексуални посегателства, и почти пет пъти по-често, че са били принуждавани към сексуални действия“, а децата с увреждания „съобщават двойно по-често, че са подложени на онлайн тормоз, и до осем пъти по-често, че са били жертви на сексуално посегателство или изнасилване, в сравнение с децата без увреждания“ (Яроу, Е., Хеджис, С., Хамилтън, К., 2020: 8). Едно от всеки 10 деца споделя за акт на пренебрегване (при хранене, водене на училище, осигуряване на медицинска помощ), като по-висок е рискът при децата с увреждания, тези от ромски произход, такива, които не живеят с биологичен родител, и децата от бедни семейства (пак там). Установено е, че децата, споделящи, че са жертва на един вид насилие, в пъти по-често споменават и преживян тормоз под друга форма, същевременно е засечена и взаимозависимост между различните среди – ако детето е подложено на насилие в дома, то е по-висока вероятността и за прояви на тормоз в училище или в общността (пак там).

Изхождайки от гледна точка множеството разнородни прояви на насилие и тормоз, докладът „Нашата Европа, нашите права, нашето бъдеще“ (2020) цели и установяване мненията на децата относно варианти за повишаване ефикасността на мерките по защита и превенция. Преобладават становищата, че следва *да се осигури повече подкрепа към жертвите на насилие, също необходими според децата са и усъвършенствано законодателство, училищни програми, насочени към преодоляване на насилието, промени в нагласите спрямо децата като цяло, повишено внимание и изслушване от страна на възрастните*. Имайки предвид, че поради пандемията в световен мащаб жертвите на насилие са се увеличили с 85 милиона, следва прилагането на допълнителни мерки с цел увеличаване ефективността на закрилата на децата срещу насилие. **Самите деца споделят и мнението, че е нужно по-голямо внимание върху превенция на училищния тормоз, тъй като, според тях, съществуващите практики не са достатъчни – учителите понякога са наясно, че са налични прояви на тормоз, но не предприемат**

необходимите действия. Бездействието в такива ситуации „изпраща обезкуражаващото съобщение, че извършителят ще предложи неискрено извинение, за да избегне наказание и тормозът ще продължи както преди“ (пак там: 72). Следователно **децата подчертават значимостта на разкриване причините за проявите на насилие в училище, на осведоменост от страна и на ученици, и на учители относно малцинствата, важността на социалното включване, на изслушване на децата, когато споделят за преживяванията си, на наличието на доверен човек (възрастен), който да подпомага и подкрепя децата** (пак там).

Условията на живот като детерминанта за реализацията на правата на децата

Несъмнено безопасността и сигурността на децата обхващат множество различни аспекти от живота им, сред които и условията на живот в обществото. При конфликтни и размирни ситуации в дадена страна се наблюдават случаи на миграция, предпоставящи излагането на децата бежанци и мигранти на риск от насилие и тормоз, трафик на хора и сексуална и трудова експлоатация. През 2019 г. е отчетено, че 33 милиона от мигрантите в интернационален мащаб са деца (Стратегия на Европейския съюз за правата на децата, 2021), в България за същата година непридружените деца, търсещи убежище, са 521, като преобладават момчетата на възраст между 14 и 17 години (УНИЦЕФ, Ситуационен анализ на правата на децата в България, 2020). Настанените лица в центровете на Държавната агенция за бежанците за 2020 г. са 1031 (настанени на външен адрес са 197), а непридружените малолетни и непълнолетни лица (предадени на дирекция „социално подпомагане“) са 236 (<https://www.mvr.bg/министерството/programni-dokumenti-otcheti-analizi/статистика/миграционна-статистика>).

Ситуацията в Украйна от м. февруари 2022 предизвика нова бежанска криза в Европа. В нея една от най-големите и най-потърпевши групи е тази на децата. По данни на УНИЦЕФ „два милиона деца са били принудени да избягат от Украйна, докато войната бушува“, а „повече от 2,5 милиона деца са били вътрешно разселени“ в страната. За да се „намалят рисковете, пред които са изправени децата и младите хора, УНИЦЕФ, ВКБООН, партньорите от правителствата и гражданското общество“ инициират създаването на „Центрове за подкрепа на деца и семейства „Blue Dot“ в приемащите бежанци страни“ като Молдова, Румъния, Словакия. Тези центрове са своеобразни „безопасни пространства, предоставящи услуги и информация на едно място за пътуващите семейства“ и имат за цел да „помогнат за идентифицирането на непридружени и разделени деца ... да гарантират тяхната защита от експлоатация, както и да служат като център за достъп до основни услуги“ (УНИЦЕФ: Два милиона деца бежанци бягат от войната в Украйна....

2022). В края на март 2022 г. изпълнителният директор на УНИЦЕФ К. Ръсел апелира световната общност да вземе под внимание „спираловидно“ развиващата се ситуация в Украйна, тъй като „броят на децата, напускащи домовете си, продължава да нараства“ и е от особена важност „да помним, че всяко едно от тях се нуждае от закрила, образование, безопасност и подкрепа“ (пак там). В тази връзка чл. 22 от Конвенция за правата на детето постановява, че държавите членки следва да приложат подходящи мерки, които да гарантират получаването на хуманитарна помощ, грижа и защита за деца-бежанци, независимо дали са придружени или не, също да осигурят спазване на правата им. Изключително важна е концепцията, подкрепена и от Стратегия на Европейския съюз за правата на децата, свързана с *осмислянето на децата-бежанци и мигранти на първо и най-съществено място като деца, които имат права, които имат нужда от закрила, помощ и подкрепа, защото в голяма част от случаите са преживели тежки форми на насилие (войни, въоръжени конфликти, физически и други посегателства)*.

Подсигуряването на сигурна, безопасна и хармонична среда трябва да важи в пълна степен и за децата с различен тип и вид увреждания, като чл. 23 от Конвенция за правата на детето (1989) уточнява, че за всяко дете с психическо или физическо увреждане трябва да се гарантира пълноценен и достоен живот и условия, осигуряващи автономност и активно участие в обществото. Тъй като е отчетено, че децата с увреждания са в по-голям риск от изоставяне, са предвидени мерки в подкрепа за семействата – разпознаване правото на специална грижа, необходими ресурси и асистенция; съобразяване със специфичните потребности, също с финансовото положение на родителите, гарантиране ефективен достъп до образование, здравеопазване, рехабилитация, подготовка за професионална реализация и възможности за отпочиване и свободно време, така че детето да постигне възможно най-пълноценно социална интеграция и личностно развитие, културно и духовно развитие.

Детското психическо и физическо здраве като приоритет в политиките за децата

В контекста на здравеопазването е и спецификацията, посочена в чл. 24 от Конвенцията за правата на детето, постановяващ правото на децата на възможно най-високия здравен стандарт и стремежът на държавите членки да осигурят достъп до такъв тип здравеопазване, включващо подсигуряване на питателна храна и чиста вода (когато е нужно), грижа за майките, информация за хигиенни навици, хранене, кърмене и пр., съобразяване с опасностите на замърсяването на околната среда и др. В Закона за закрила на детето (2000), чл. 6а, има текст, който е в разглеждания тук контекст.

Недохранването, от една страна, се явява проблем, застрашаващ живота и здравето на децата. Засечена е по-висока степен на недохранване сред

децата от етнически малцинства (УНИЦЕФ, Ситуационен анализ на правата на децата в България, 2020), но от друга страна – през последните десетилетия е лесен достъпът до всякакви храни, имащи изключително негативно отражение върху развитието на подрастващите, в това число водещи до затлъстяване и наднормено тегло. Резултати от проведено проучване, представени в доклад „Нашата Европа, нашите права, нашето бъдеще“, сочат, че в Европейския съюз приблизително една пета от децата изпитват липса на адекватен достъп до храна понякога, който проблем се задълбочава от пандемичната криза. По данни от Стратегия на Европейския съюз за правата на детето (2021) едно от всеки 3 деца в Европейския съюз (между 6 и 9 години) е с наднормено тегло или затлъстяване, при което е увеличен рискът от диабет, кардиоваскуларни заболявания, рак, преждевременна смърт. Възможна друга причина за зачестяващите случаи на затлъстяване при деца са и понижените нива на физическа активност, която допринася за цялостното здравословно състояние и пълноценно развитие.

В България ситуацията също е проблематична относно здравословното състояние на децата и здравеопазването. Сред предизвикателствата е фокусът върху физическия аспект на здравето, липса на достатъчно внимание към психичното здраве, емоционалното, социално и когнитивно развитие (УНИЦЕФ, Ситуационен анализ на правата на децата в България, 2020). Като проблем се очертава и незадоволителното равнище на подкрепа към родителите, в това число отчитане на социалните фактори и условия, представляващи пречка пред осъществяване на здравословен начин на живот – психическо състояние на родителите (депресии, агресия, разстройства), нисък социално-икономически статус, пренебрегване, тормоз, малтретиране (пак там). *Ако родителите живеят в крайна бедност, страдат от различни психични и/или личностни разстройства, не участват на пазара на труда, то следва да им бъде оказана помощ и подкрепа, тъй като в противен случай те трудно биха се грижили оптимално за децата си, следователно тяхното здравословно състояние би било в риск, както и сигурността и безопасността им като цяло.*

В рамките на Европейския съюз приблизително една трета от децата (респонденти в проучването за доклада „Нашата Европа, нашите права, нашето бъдеще“, 2020) споделят липса на достъп до нужните им медицински/здравни услуги, като затрудненията в тази насока са повишени за малцинствата (включително мигранти, деца с увреждания или от етнически малцинства. Неглижиран проблем не само в България се оказва и психичното здраве – около едно на 10 (момичетата и по-големите деца са изложени на увеличен риск) от респондентите заявяват, че изпитват проблеми в това отношение, свързани с депресия или тревожност, а едно от 5 от децата казват, че се чувстват тъжни през повечето време (пак там). Малцинствените групи отново са в повишен риск. Сред споменатите причини за тревожност и тъга

са несигурност за бъдещето, тормоз и други предизвикателства в училище (пак там). Проучване, описано в доклада на УНИЦЕФ „Изследване на насилието над деца в България“ акцентира и върху психично здраве на респондентите, чрез въпроси относно тяхното благосъстояние и ментално състояние. Резултатите показват, че около половината от запитаните деца споменават преживян стрес или безпокойство в някакъв момент, а 6% се чувстват тревожни всеки ден или през повечето време. Приблизително една трета съобщават за проблеми с контролиране на гнева си в някои ситуации, според 3% това се случва редовно (Яроу, Е., Хеджис, С., Хамилтън, К., 2020).

Психичното здраве е изключително значим аспект от цялостното благосъстояние и здравословен начин на живот на децата, неотменим компонент от щастлива, сигурна, безопасна и хармонична среда и единствено чрез адекватни и навременни, подходящи грижи в тази насока е възможно пълноценното развитие и осъществяване потенциала на детето. Сред препоръчителните мерки по посока осигуряване подкрепа и съдействие по посока менталното здраве са разпознаване на децата като приоритет в националните стратегии за психично здраве и конструирането на мрежи за сътрудничество между семействата, училищата, младежта и други институции и организации (Стратегия на Европейския съюз за правата на децата, 2021).

Предизвикателства по отношение здравето на децата се явяват и: ранните раждания, тъй като „новородените и техните малолетни и непълнолетни майки са в риск от социално изключване и изолация, в риск от изоставяне, negliжиране, злоупотреба, поради липса на зрялост, на умения, знания и мотивация за добро родителстване“ (Национална програма за превенция на насилието и злоупотребата с деца, 2017–2020: 9); абортите и недостатъчната информация по посока сексуалното здраве; финансирането на здравеопазването и предлаганите услуги за майки и новородени деца, за деца и подрастващи. Глобалните проблеми, свързани с климатичните промени и замърсяването на околната среда – води, въздух, почви – оказват влияние и върху здравето на децата, като в световен план повече от един на всеки 5 случая на смърт на дете под 5-годишна възраст е в резултат (пряко или непряко) от екологични рискове и проблеми (Резолюция на Европейския парламент относно правата на децата, 2019). Всички гореспоменати елементи, както и редица други, следва да бъдат фокус в политики и практики на България и ЕС като цяло, за да се осъществи реформиране и подобрене на здравеопазването, за да бъдат медицинските и здравни грижи и услуги усъвършенствани, индивидуализирани, специфицирани, планирани с грижа и замисъл по посока потребностите на детето и неговото здраве. Това предполага сериозни педагогически интервенции в сферата на здравното, половото и екологичното образование и възпитание, както в часа на класа, така и чрез учебно

съдържание по различни учебни предмети или чрез дейности в областта на неформалното образование.

В Резолюция на Европейския парламент от 11.0.2021 г. относно правата на детето с оглед на стратегията на ЕС за правата на детето се изказват опасения по отношение на недостатъчния достъп до здравни услуги, вследствие на кризата, предизвикана от Ковид-19, поради което е налице „нарастваща и пряка заплаха“ за благосъстоянието и развитието на децата, „включително по отношение на психичното им здраве“. Сред най-новите предизвикателства пред европейската общност са и тези, свързани с осигуряване на адекватни медицински грижи и услуги за децата и бременните жени, бежанци от Украйна, в приемащите ги държави.

Позовавайки се на данни от проучване сред младите хора в ЕС, осъществено от ChildFund Alliance, Eurochild, УНИЦЕФ и други, от януари 2021 г. в Резолюцията се изказва тревога от факта, че „в много държави – членки на ЕС, се наблюдава увеличение на процента на самоубийствата“ и че „в целия ЕС почти един от всеки петима“ младежи „е отговорил, че има проблеми с психичното здраве или проявява симптоми на депресия или тревожност“, а това би могло да „доведе до опустошителни дългосрочни социални и икономически последици за обществото, като децата и подрастващите са сред изложените на най-голям риск“. Препоръчва се да се вземат „мерки за осигуряване на добър достъп до здравеопазване за децата и семействата, в съответствие с програмата „ЕС в подкрепа на здравето“, като същевременно се вземат предвид трудностите, които срещат децата по отношение на достъпа до това право“ (Резолюция на Европейския парламент относно правата на детето, 2021, чл. 18).

Сигурността и безопасността на децата биват застрашени и при наличие на употреба или злоупотреба с психоактивни вещества, тъй като те повишават уязвимостта в контекста на здравето, образованието и развитието, проявите на насилие, трафика на хора и редица други направления. С така насоченост е и чл. 33 от Конвенция за правата на детето, според който държавите следва да въведат всички необходими мерки по отношение закрила на децата от употреба на психоактивни вещества, участие в производството и разпространението им (Конвенция на ООН за правата на детето, 1989). Редица други закони, подзаконови и нормативни документи в Европейския съюз и конкретно в България (Закон за закрила на детето, Закон за контрол върху наркотичните вещества и прекурсорите и др.) извеждат мерки, свързани със защита на децата в този аспект, също уточняват възможностите за лечение на зависимости, намаляване на вредите от употреба, за психосоциална рехабилитация. Данните, получени от различни проучвания относно употреба на психоактивни вещества сред малолетни и непълнолетни лица, затвърждават необходимостта от продължаваща работа по структуриране на политики, програми и практики с цел превенция и информираност,

сред които и специално насочени с педагогически характер, основно в областта на превантивната възпитателна дейност в училищна и извънучилищна среда. През 2018 г. например момичетата и момчетата на 11 години споделят, че са употребили алкохол през последните 30 дни (съответно 10% и 15%), а при децата на 13 години процентите са 31% от момчетата и 32% от момичетата (УНИЦЕФ, Ситуационен анализ на правата на децата в България, 2020). Проблематично е и разпространението на тютюнопушенето сред децата, като в България процентът на пушещи лица на 15 и повече години е 36%, докато за Европейския съюз данните показват 28,73% (пак там).

Отражения на бедността върху детското развитие

В безспорна взаимовръзка със здравословния начин на живот, с цялостната безопасност и сигурност на детето са и условията, в които то живее – местоживеене, вид на дома и домакинството, наличие на определени фактори, уреди, средства и ресурси, материали. Правото на всяко дете на адекватен стандарт на живот, подкрепящ неговото физическо, ментално, духовно, морално и социално развитие е разписано в чл. 27 от Конвенция за правата на детето. *Подходящите условия на живот са ключови, тъй като за децата, които растат в бедност и риск от социално изключване е по-трудно да постигат и поддържат добри училищни резултати, да получат навременни и адекватни здравни грижи, като цяло да се реализират успешно и да развият потенциала си.* Децата с такъв стандарт на живот е по-вероятно да бъдат в ситуация на безработица, социално изключване и продължаваща бедност и след достигане на пълнолетие, поради липсата на достатъчно възможности и перспективи, поради ограничения, произтичащи от социално-икономическия им статус. За тях може да бъде по-трудно набавянето на учебници, материали, ресурси, понякога дори присъствието в училище (проблеми с облеклото, транспорта и др.), участието в училищни и извънучилищни дейности, които се заплащат допълнително, може да бъде затруднен достъпът до качествено образование, както и до обогатяващи и надграждащи активности, организирани извън училищното образование. Това може да се отрази негативно на тяхното когнитивно, социално, емоционално развитие, явявайки се пречка пред тяхната личностна, социална и професионална реализация.

Когато човек е поставен в условия на недоимък, когато трябва да се грижи ежедневно за задоволяване на базови потребности чрез набавяне на храна, вода, топлина и други, то той/тя не би имал/а възможността да се фокусира върху по-различни цели и самоусъвършенстване, респективно не би имал/а достатъчно възможности да подпомага развитието на детето си. Поради този факт, също заради установените в Конвенция за правата на детето и други документи положения, страните членки на Европейския съюз разработват политики, практики и механизми по отношение осигуряване

базов минимум за семействата в риск от бедност и социално изключване, с цел гарантиране тяхното оцеляване и придобиване на повече възможности за развитие, за „излизане“ над прага на бедност за дадената страна.

Невинаги предприетите мерки са достатъчни, което е подчертано и в данните на Евростат за 2019 г. в тази насока: делът на децата в Европейския съюз, които живеят в риск от бедност и социално изключване, е 22,5%, за България в частност е 33,9%. Цялостно, най-висок е рискът при домакинствата с един родител/настойник и дете/ца (40,3%), с двама възрастни с три или повече деца (27,2%) (по данни на Евростат за 2019 г.). Фактор е и образованието на родителите – 50,8% от децата в семейства с родители, образовани в ниска степен, са в риск от бедност, докато делът е 7,5% за онези, чиито родители са образовани във висока степен. Също значение има произходът, като децата с поне един родител с мигрантски произход са в по-голям риск от бедност (31,7%), в сравнение с останалите (14,4%) (пак там). Децата, живеещи в селски райони, в най-отдалечените локации в ЕС, с мигрантски или ромски произход, са изложени на три пъти по-голям риск от бедност и социално изключване (Стратегия на Европейския съюз за правата на децата, 2021). В България е регистрирано едно от най-високите равнища на бедност и неравенство в доходите – „целият дял от 40% на домакинствата с деца и с най-ниски доходи с деца има по-малък общ доход от 10-те процента с най-висок доход“ (УНИЦЕФ, Ситуационен анализ на правата на децата в България, 2020: 16)

Резултатите от проучване, описани в доклада „Нашата Европа, нашите права, нашето бъдеще“ показват, че *почти една трета от децата в Европейския съюз срещат трудности при намиране на средства за училищни екскурзии, книги, занимания след училище и транспорт*. Ефектите на пандемията от Ковид-19 се отразяват също и върху нивата на риск от бедност и социално изключване. Предполага се, че с около 150 милиона ще се увеличи броят на децата, живеещи в бедност (Нашата Европа, нашите права, нашето бъдеще, 2020). Липсата на материални средства предполага и влошени условия в дома, в това число повишени нива на шум, невъзможност за обособяване на лично пространство, студени помещения през зимата, ограничен достъп до интернет – елементи, съобщени с по-голяма честота от деца от малцинствени групи (пак там). Важен за безопасността е и самият квартал, в който живеят децата, като едва една трета от респондентите считат, че имат достъп до адекватен публичен транспорт, почти една трета смятат, че кварталът им не предлага възможности за развиващи дейности и забавление (пак там).

Всяко дете има правото на подходящ старт в живота, на равни възможности от най-ранна възраст, поради което *работата в насока осигуряване социалното включване е изключително значима*, както и подкрепата към семействата в риск от бедност. В тази насока е формулирана и първата

по ред цел за устойчиво развитие на ООН, ориентирана към изкореняване на бедността във всички форми и проявления, и чиято визия е свързана с подсигуряване базов стандарт на живот и подкрепа, социална закрила за всички хора, включително най-бедните и най-уязвимите, за да е възможен равнопоставеният достъп до права, икономически и природни ресурси, като редица от другите цели са пряко или непряко свързани с първата (изкореняване на глада, редуциране на неравенствата, добро здраве и благосъстояние и др.) (<https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>).

Може да се каже, че това е едно от съвременните предизвикателства, спрямо което все още има недостатъчен педагогически интерес от гледна точка на интегрирането му като проблемна област, която може да бъде дискутирана в час на класа или в подходящи по форма и тематика извънкласни и извънучилищни дейности.

Експлоатацията на деца като глобален проблем

В Конвенция за правата на детето е ясно очертана нуждата от закрила на децата срещу всички форми и видове сексуална експлоатация и сексуален тормоз като проституция, порнография, изнасилване, насилие, нежелани сексуални контакти и други (чл. 34); необходимостта от закрила спрямо всякакъв вид експлоатация (чл. 36); потребността от защита срещу отвличане, продажба или трафик на деца (чл. 35). Срещу трафика на хора и в цялост насилието, включително над деца, са насочени и две от подцелите на 16-ата цел за устойчиво развитие на ООН („насърчаване на мирни и приобщаващи общества за устойчиво развитие, осигуряване на достъп до правосъдие за всички и изграждане на ефективни, отговорни и приобщаващи институции на всички равнища“): 16.1 „значително намаляване навсякъде на всички форми на насилие и свързаната с насилие смъртност“; 16.2 „слагане край на злоупотребата, експлоатацията, трафика и всички форми на мъчения и насилие над деца“ (Резолюция на Европейския парламент относно правата на децата, 2019).

Мерки за превенция и закрила в горепосочените направления са описани и в българското законодателство, специфично за трафика на хора те са посочени главно в Закон за закрила на детето, Закон за борба с трафика на хора, Национална стратегия за борба с трафика на хора (2017–2021). Установено е, че приблизително една от четири жертви на подобен трафик в Европейския съюз е дете, като по-голямата част от тези деца са момичета, въвлечени с цел сексуална експлоатация (Резолюция на Европейския парламент относно правата на децата, 2019). Данни от доклад на прокуратурата за 2020 г. разкриват броя деца, които са жертви на сексуално насилие: 536 деца, 352 от които са под 14-годишна възраст и 184 на възраст между 14 и 17 години (Годишен доклад на прокуратурата, 2020), а според данните за 2019 г. 33 деца на

възраст над 14 години стават жертви на трафик на хора, 26 от тях са момичета, въввлечени с цел сексуална експлоатация (Годишен доклад на прокуратурата, 2019).

Във връзка с бежанската криза, възникнала в началото на 2022 г., УНИЦЕФ изразява своите опасения за безопасността на „децата бежанци във и извън Украйна“, които „се намират в ситуация на повишен риск от насилие, експлоатация и злоупотреби“. В Наръчника на УНИЦЕФ с насоки за закрила на разселени деца и деца бежанци във и извън Украйна се подчертава, че „сред хаоса и объркването“, съпътстващи търсенето на сигурно място за спасение от войната, жените и децата „могат да се превърнат в обект на експлоатация от трафиканти или други групировки под прикритие, които твърдят, че искат да ги насочат към услуги (като регистрация, подслон, здравни грижи, образование и др.)“. Сред най-заstraшените от подобни действия се определят „децата, които са непридружени или разделени от семействата си“, а „за жените и момичетата, особено онези, които пътуват сами, насилието, основано на пола, което включва и трафик с цел сексуална експлоатация“ се посочва като „реална заплаха“. Заслужава изключително внимание онази част от насоките, в която ясно се отбелязва, че „рисковете за отвлечане, трафик с цел продажба и експлоатация и незаконно осиновяване на деца са по-големи на местата, където по принцип има нарушения на правата на детето или наличие на голям брой хора, които преминават границите“ (Насоки за закрила на разселени деца и деца бежанци..., 2022).

Явно е, че такива данни са силно предизвикателство пред педагогическата работа, насочена към превенция на децата от различни видове експлоатация и трафик в началото на третото десетилетие на 21. в.

Участие на децата в съдебни процедури и техните права

Значими са усилията по отношение спазването правата на децата и осигуряване на спокойна и безопасна среда в случаите, когато е нужно те да бъдат разпитвани от органите на реда, да свидетелстват в съда и при други подобни ситуации, в това число и ако самото дете е обвинено или подозирано за извършване на престъпление. Според чл. 40 от Конвенция за правата на детето, когато дете е обвинено или заподозряно, разпознато като нарушител на закона, то следва да се третира по начин, който не нарушава неговото достойнство, който подсилва уважението на детето към човешките права и свободи на останалите и който отчита възрастта му, поощрява реинтеграцията и заемането на конструктивна роля в обществото. Важно е осигуряването на подходяща и спокойна среда за детето, за да може то да участва безопасно и да бъде изслушано, необходимо е и съобразяване с възрастовите особености и потребностите, спазване на всички права на детето и осмисля-

не на най-добрия негов интерес в конкретната ситуация (Стратегия на Европейския съюз за правата на децата, 2021). В този аспект в Закона за закрила на детето се посочва, че във всяко административно или съдебно производство, по което се засягат права или интереси на дете, то задължително се изслушва, ако е навършило 10-годишна възраст, освен ако това би навредило на неговите интереси (чл. 15, ал. 1), а ако детето няма навършени 10 години, изслушването може да се осъществи в зависимост от степента му на развитие.

Положителен пример в този план е откриването на „сини стаи“ в България – помещения, чиято цел е именно подсигуряване на сигурна среда за детето и защита на най-добрия му интерес при участие в съдебно производство, при спазване на процедурите и принципите на справедлив процес и получаване на необходимата информация по случая (УНИЦЕФ, Ситуационен анализ на правата на децата в България, 2020). Общо 25 са тези стаи на територията на България, но все още не са разработени стандарти и правила за употребата им, липсват и официално изведени данни по отношение броя на децата, разпитвани или свидетелствали на годишна база в „сините стаи“ (пак там), което затруднява анализът на техните предимства и ползотворността им.

Правата на детето в дигиталната среда

В Хартата на основните права на Европейския съюз са посочени и други две права, отнасящи се и до децата и свързани с тяхната безопасност – правото на свобода и сигурност (чл. 6) и на защита на личните данни (чл. 8). Постановено е, че всеки човек, в това число и децата, има право на свобода и сигурност, на защита на личните му данни, които трябва да бъдат обработвани без корисни цели и съгласно определените в законовата рамка положения, като събраните данни следва да са достъпни за лицето, на което принадлежат и то да има право на промени в тях (Официален вестник на Европейския съюз, 2016). От съществено значение е гарантирането на правата на децата, свързани с поверителност, защита на личните данни и достъп до съдържание, което е съобразено с възрастта им – елементи, които следва да бъдат неотменима част от дигиталните продукти и услуги, включително за деца с увреждания (Стратегия на Европейския съюз за правата на децата, 2021).

В този контекст потребност представлява *предоставянето на възможности и инструменти за деца и родители, чрез които да бъде контролирано времето, прекарвано пред екрани, поведението на децата в дигитална среда, да бъде коментирана проблемността на зависимостта и прекалената употреба на устройства, твърде интензивното потребление на съдържание*. Важно е и засилването на мерките срещу достъпа на децата до

вредно и опасно съдържание в дигиталната среда, неподходящи рекламни съобщения и др., като такива мерки могат да бъдат: достъпни начини за докладването и блокирането на определени канали, ефективни инструменти за верифициране на възраст (Стратегия на Европейския съюз за правата на децата, 2021), координация и сътрудничество на междуинституционално ниво и с бизнеса за идентифициране и подвеждане под отговорност лица, разпространяващи такова съдържание, повишаване информираността на децата за опасностите в дигитална среда и начините за тяхното редуциране и преодоляване. Потребността от подобни действия е подчертана от данните, представени в Стратегия на Европейския съюз за правата на децата, сочещи, че през 2020 г. почти една трета от момичетата и 20% от момчетата (респонденти при проучване „Нашата Европа, нашите права, нашето бъдеще“) са попадали на проблематично съдържание в интернет веднъж месечно, а децата от малцинствени групи преживяват подобни разстройващи моменти по-често.

Опасностите в интернет не се изчерпват с прояви на дискриминация и нетолерантност, възможни са също случаи на сексуален тормоз, склоняване към проституция, вербуване за секти и радикализирани групировки, промотиране злоупотребата и разпространението на наркотични вещества, привличане в схеми за трафик на хора, неправомерен достъп до данни и информация, включително снимки и видеа с цел отмъщение или детска порнография, разпространение на дезинформация и пропаганда и множество други застрашаващи здравето и живота на децата действия.

Неблагоприятно за децата е и прекомерното време, прекарано пред екран, поради риска от проблеми със зрението, влошаване на стойката и състоянието на гръбначния стълб, заседяването. Причина за безпокойство е и *възможността за влошаване на психичното здраве, за поява на стрес и дефицит на вниманието*, а пандемията от Ковид-19 наложи значително увеличаване на времето, което децата прекарват в интернет и като цяло пред различни устройства, което поражда допълнителни рискове, в това число и засилване на неравенствата (Стратегия на Европейския съюз за правата на децата, 2021).

За да може децата да бъдат достатъчно информирани за опасностите в дигитална среда, но и да бъдат достатъчно подготвени за оползотворяване на възможностите, съществуващи в онлайн пространството, да бъде формирана у тях и развита дигиталната компетентност, се влагат разнопосочни усилия, като сред тях е изготвянето на План за дигитално образование (2021–2027), чиято концепция е насочена към изграждане на дигитална грамотност и преодоляване на дезинформацията (<https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/digital-education-action-planbg>).

В България също са в сила закони и разпоредби, гарантиращи сигурността на децата в онлайн пространството и в медиите, важно е и правило-

то, валидно за държавите от ЕС, за предоставяне на достъп на децата до масмедията в национален и международен план, а училищата следва да поощряват запознаването с източници на информация в аспект физическо и психично здраве, личностно, социално, духовно и нравствено развитие и благосъстояние (УНИЦЕФ, Ситуационен анализ на правата на децата в България, 2020). След 2018 г. е задължителен за осъществяване, в рамките на час на класа, и компонентът „медийна грамотност“, залегнал в Наредба №13 за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование (Държавен вестник, 2016 и 2018). Тази необходимост е подчертана и от данните от доклад PISA 2019, показващи, че за същата година лицата на възраст между 16 и 19 години в България използват в най-ниска степен интернет, в сравнение с връстниците им в Европейския съюз, а главни причини за престоая в онлайн среда са забавлението и комуникацията с приятели (УНИЦЕФ, Ситуационен анализ на правата на децата в България, 2020), тоест недостатъчно време се отделя за информиране, развитие, обогатяване на знания и умения, личностно самоусъвършенстване. Изчислено е също, че през 2019 г. лицата на възраст между 16 и 19 години, които имат базови или средни дигитални умения са 57%, при средно отчетени 83% за ЕС (пак там). Тези данни показват, че е налична нужда от конструиране на практики и програми в подкрепа на дигиталната грамотност, на формирането и развитието на дигитална компетентност у деца и подрастващи, което е сериозно педагогическо предизвикателство както с дидактически, така и с възпитателни измерения (Господинов, 2016).

Отпадането от училище като проблем пред пълноценната реализация на правата на децата

В контекста на безопасността и сигурността превенцията на отпадането от училище е изключително важна като социално-педагогическа дейност, тъй като децата, които не посещават такава институция поради една или друга причина нямат достъп до качествено образование, представляват уязвима група, в риск от бедност и социално изключване, понижена информираност и грижа за здравето и благосъстоянието, и редица други проблеми. В рамките на Европейския съюз, отпадналите от училище деца са 10%, а завършилите средно образование са 83%, за ромските деца процентите са съответно 60 и 28% (Стратегия на Европейския съюз за правата на децата, 2021).

В България, за учебната 2019/2020 г. напусналите училище деца са общо 17 490, а сред причините са: напускане по собствена преценка (нежелание за продължаване), общо 2600; поради семейни причини – 5910, в следствие заминаване в чужбина напусналите са 5646 (<https://www.nsi.bg/bg/content/3435/учащи-и-напуснали-по-причини-и-степен>

-на-образование). Най-голям е броят напуснали поради нежелание за посещение на училище при децата от VIII до XII клас – 1490 (8,52%), но не е малък и броят на учениците, отпаднали в начален етап (282), също тези от V–VII клас – 729 души. Проблематични са и данните от доклад PISA за 2018 г., показващи, че 1 на всеки пет младежи в Европа не притежава базови умения за четене, математическа компетентност и компетентност в областта на точните науки и инженерството (Василева, Н., 2018).

Тези данни свидетелстват за налагаща се координация и работа по посока повишаване мотивацията на учениците и техните родители по отношение на ученето и присъствието в училищната среда, осмисляне ценността и значението на образованието, помощ и закрила за онези деца и семейства, които са в риск от бедност и социално изключване, които са от малцинствени или други уязвими групи. Насочени именно в тези посоки са: чл. 283, ал. 8 от ЗПУО, постановяващ, че сред средствата за осигуряване на равен достъп до образование и подкрепа за личностно развитие е и „реализиране на училищни програми за превенция на отпадането от училище и за намаляване броя на преждевременно напусналите“, Механизъм за съвместна работа на институциите по обхващане и задържане в образователната система на деца и ученици в задължителна предучилищна и училищна възраст (<https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2137184744>), както и различни локално приети програми (в отделните училища) за превенция на ранното напускане на училище.

Активното гражданство, гласът и участието на децата

Съобразяването с най-добрия интерес на децата обхваща и **изслушване на тяхното мнение и желания, уважаване правата им на избор и участие**. От съществено значение е предоставяне на възможност на децата *да споделят своите виждания, убеждения, интереси, които да бъдат отчитани при вземане на решения, касаещи детето*, важно е **да бъде поощрявано активното им участие във всички процеси, имащи връзка с развитието и реализацията им**, както и да се насърчава отстояването на мненията и позициите им им чрез съответни методи и механизми. По този повод чл. 12 от Конвенция за правата на детето указва задължението на държавите да обезпечат децата, способни да формулират собствените си виждания, с правото да изразяват мнението си по всички въпроси, които ги засягат, като това мнение се разглежда във връзка с възрастта и зрелостта на лицето. Пряко свързано с гореизложеното е и правото на свобода на словото, в съчетание със свободата на търсене, получаване и предаване на информация и идеи, вербално, писмено, в печата или друг вид медия, уважение правата и репутацията на другите, протекция на националната сигурност и обществен ред, морал и здраве.

„Участието на детето е ръководен принцип на Конвенцията на ООН за правата на детето. Целта е да се повиши разбирането, че децата не са просто обекти, а фактори в собственото си човешко развитие“. На базата на Конвенцията за правата на детето са предпоставени възможности за участие на децата, тяхното изслушване и вземане предвид на мнението им като „фактор за защита на интересите и правата на детето“. За самото дете това е „начин за придобиване на социални умения, граждански компетентности и увереност, които подкрепят неговото развитие и съдействат за достигане на пълния му потенциал“ (Бяла книга за детето, 2021: 65).

В България, Закона за закрила на детето (2000) уточнява правото на детето на свободно изразяване на мнение относно засягащи го въпроси, като се предвижда и търсенето на съдействие от страна на детето за изпълнение на това право (чл. 12). Правото на свобода съдържа и други аспекти, сред които е правото на свобода на мисълта, съвестта и религията, при уважаване и правото и отговорността на родителите (или настойниците) – да насочват малолетните и непълнолетните в техния избор, да предоставят съвети, съобразени с възрастта и израстването им (Конвенция на ООН за правата на детето, 1989; 33Д, чл. 14.1).

Тези права са ключови, тъй като подпомагат процеса на формиране на идентичност у децата, изграждането на светоглед и цялостното развитие на личността – способстват уменията за самоанализ и саморефлексия, за проява на асертивност и толерантност, за сформирани адекватна самооценка, за собствена изява и самоинициативност. Имайки възможност за споделяне на своите възгледи и участие при конструиране на решения, децата развиват значими способности за реакция в различни ситуации, за анализ на фактори и условия, за преценка и откриване на причинно-следствени връзки, за структуриране и аргументиране на активна гражданска позиция, за поемане на отговорност и преодоляване на предизвикателства, за оформяне на перспектива за бъдещето и целеполагане. Всички тези качества, умения и характеристики обуславят и по-голямата вероятност у детето да се изградят ценности по отношение уважение правата на другите, също солидарност, равноправие, социална отговорност, съпричастност.

Именно поради все по-широкообхватното съзнаване правата на избор, свобода на мнение и участие на децата, редица изследвания се фокусират върху тях, а набор от международни и български документи постановяват необходимостта от разпознаването и уважаването им. Доказва се като валидно твърдението, че децата са „не само лидери на бъдещето, но и граждани и лидери в настоящето“ (Стратегия на Европейския съюз за правата на децата, 2021), от което произтича и една от целите на Стратегия на Европейския съюз за правата на детето – сътрудничество между деца и възрастни по посока конструиране на по-здравословни, по-устойчиви и издръжливи, по-справедливи и равноправни общества за всички хора по света (пак там).

Предизвикателства пред формирането на култура на детското участие

Възможността участието на децата да допринесе за просперитета на обществото е подчертана и в рамките на Резолюция на Европейския парламент относно правата на децата (по повод на 30-ата годишнина от Конвенцията на ООН за правата на детето), изразяваща идеята за изграждане култура на детско участие на равнище семейство, общност, също на местно, регионално, национално и европейско (Резолюция на Европейския парламент относно правата на децата, 2019). Отправен е и призив към държавите членки за повишаване участието на децата в законодателството, чрез разработване на механизми, включително в рамките на местните, регионалните, националните и европейските асамблеи, както и се акцентира върху факта, че „децата участват все по-активно в публичните политики и имат все по-добра способност да изразяват волята си да се ангажират в качеството си на засегнати граждани, които предизвикват промяна“ (пак там, чл. 50), и чиито действия имат пряко отражение върху политическите дискусии по време на различни форуми на Европейския съюз. С такава насоченост е и една от препоръките, спомената в СЕСПД, насърчаваща създаването на специална платформа (Платформа за участие на децата в Европейския съюз), чрез която да бъде осъществена връзка между отделни механизми за детско участие на различни равнища, също да се подпомогне включването на децата в процеса на вземане на решения на ниво ЕС (Стратегия на Европейския съюз за правата на децата, 2021).

Гледната точка на децата по въпроси, свързани с изследваната тематика, е отразена в резултати от реализирането на проект „Развитие на ефективни политики за спазване на правата на децата“ (2019). На въпроса „Знаят ли децата у нас какви са правата и отговорностите им при участие в процеса на вземане на решения, които се отнасят до тях?“ по 9,7% от децата отговарят „Изцяло съм съгласен“ и „Изобщо не съм съгласен“, 16,1% – „По-скоро съм съгласен“, 22,6% – „Нито съм съгласен, нито несъгласен“, 38,7% – „По-скоро не съм съгласен“ и 3,2% – „Не знам, не съм информиран“ (Бяла книга за детето, 2021: 65). Като коментар на тези резултати се посочва ролята на „информираността на децата за техните права и отговорности при участие в процеса на вземане на решения“, разглеждана като „основен фактор в процеса на прилагане на детското участие“ (пак там).

Интерес представляват и отговорите на въпроса „Какво трябва да се промени по отношение на детското участие в България“. 80,6% посочват като отговор – „Да се информират децата за правото им на участие“, 67,7% – „Децата да имат възможност не само да изказват мнение, но и то да бъде взето под внимание“ и „Да се мотивират децата да са по-активни“; 61,3% – „Да бъдат създадени условия за активно участие на деца с увреждания, деца

от малцинства, деца от бедни семейства и деца бежанци в процесите на вземане на решения, които се отнасят до тях“ и „Държавните институции да включват по-активно децата, когато вземат решения“; 38,7% – „Да се променят законите“, 29% – „Родителите повече да изслушват децата си“ (пак там: 66). Тези данни се потвърждават от резултати от осъществено национално представително проучване, при което на въпроса „Смятате ли, че мнението на децата се взема предвид при разработването на политики за деца, или не? 78% отговарят, че мнението на децата не се взема предвид при разработването на политиките, които ги засягат“ (пак там: 68).

В периода 2019–2020 г. „на свои заседания, членовете на Съвета на децата споделят, че от страна на институциите не срещат разбиране за изпълнение на различни техни идеи. С тях се общува на сложен за децата език и децата не биват допускани до информация, особено до такава, свързана с развитие на политики за деца. Децата споделят, че тяхното мнение често не се взема предвид в решения, които ги засягат, включително и в семейна среда“. Като решение на констатираното, смятат, че „именно децата трябва да търсят как да решават сами проблемите си, и начините, чрез които гласът им да бъде чул, като на първо място това е семейството и най-близкото им обкръжение“. Специално внимание се отделя „върху засилването на работата на членовете от Съвета с кметовете на общини и работещите за създаване и изпълнение на политики за деца на местно ниво“ като проявление на право на детско участие.

Важно място като възможност за детско участие заемат училищните съвети, разписана в Закона за предучилищното и училищното образование „като форма за участие в обсъждането при решаване на въпроси, засягащи училищния живот и училищната общност, в т.ч. училищния учебен план, получаване на съдействие от училището и от органите на местното самоуправление при изразяване на мнение по въпроси, които пряко ги засягат, както и при участие в живота на общността“. Констатира се сериозен интерес към формирането на такива съвети – само в 7,6% от училищата в България няма ученически съвети (пак там: 68–69).

Видно от представените данни е, че въпреки полаганите усилия и въвеждането на значими политики и практики, все още съществуват предизвикателства пред осигуряването на детското участие, респективно изявата на мнение, вземането на решения от страна на децата. Подобен извод може да бъде формулиран и по отношение педагогическата практика, където е необходима продължаваща работа, насочена към преосмисляне и усъвършенстване на редица концептуални, организационни и процесуални аспекти, ограничаващи детската инициативност и асертивност. Потребно е осъвременяване на съществуващи педагогически технологии и въвеждане на новоконструирани такива, акцентиращи върху самостоятелността и самоактуализа-

цията на ученика в рамките на динамично променящия се социален контекст.

Възпитателни взаимодействия по посока поощрение изявата на децата и стимулиране стремежа им към участие, развитие на способностите им за адекватна преценка и реакция в разнообразни социални ситуации е възможно да бъдат интегрирани както в часовете по отделни предметни области, така и в часовете на класа. Ключови са подходите, поставящи ученика в центъра на образователния процес, в рамките на които всички дейности са ориентирани към изграждане на детската личност, в сътрудничество със самото дете. От съществена значимост е фокусът върху свободното конструиране на опита и интересите на децата в хода на реализиране на педагогическата технология. Правото на избор, инициативата при очертаване на дейностите и перспективата за личностно усъвършенстване, детското участие следва да са основни детерминанти. По този начин се осигурява свобода и пространство за изява на детските способности, заложби, мнения, спомага се за изграждане на качества и ценности като асертивност, толерантност, солидарност, на мотивация за поведенчески проявления, базирани върху общочовешките ценности, за участие в социалнозначими дейности, за самоусъвършенстване.

Конкретно в часа на класа, като неурочна възпитателна форма, приоритетни следва да са дейностите с подчертана възпитателна насоченост – дискусиите, самостоятелната и груповата работа, решаването на казуси, проектната дейност, като е възможно голяма част от активностите да са изнесени извън класната стая (в различни обществени пространства, посещения на обекти, инициативи...). Това би опосредствало интегрирането на знания, умения и отношения на различни информационни и практически равнища с цел преодоляване на „статичността“ във възпитателния процес и поощряване на действеността, стимулиране развитието на самоуправляваща се автономна личност, способна да споделя свободно своите гледни точки и да анализира спокойно чуждите, да си сътрудничи, да проявява емпатийно поведение и да преодолява агресията, да бъде критична към негативните проявления в общуването (към собствените и тези на другите).

С оглед гореизложеното, специфично по отношение осигуряване спазването и оползотворяването на правата на децата на участие, изява на собствена позиция и вземане на решения, сред основните цели в рамките на възпитателния процес следва да бъдат:

- създаване на чувство за принадлежност към класната общност чрез изграждане на добронамерени взаимоотношения и взаимодействия със съучениците от класа;
- вникване в смисъла на базовите човешки ценности (съпричастност, солидарност, взаимопомощ, свобода, толерантност, отговорност и др.) и повишаване на мотивацията за осъществяване на социалнозначими дейности;

- изграждане на трансверсални умения и нагласи за включване в разнообразни познавателни и практически дейности (работа в сътрудничество, саморегулация, самоконтрол, саморефлексия, емпатийно поведение, проява на уважение, асертивност);

- развитие на рефлексивност по отношение на поведението – формиране на собствено разбиране за различните житейски ситуации и личното си участие в тях, изграждане на умения за адаптиране към социалното пространство и варианти на взаимодействие;

- формиране на нравствени, автономни, хармонични личности.

За реализиране на така описаните цели би могло да се работи чрез подходящи методи и дейности, например: разписване от самите ученици на правила на класа, организиране на ученически парламент, избор на президент на класа (всеки месец или на няколко месеца, за да има ротация), извършване на проектни дейности, организиране и участие в ученически семинари (на равнище клас, училище, други училища). Подобни активности са в пряка взаимовръзка със самоуправлението и могат да спомогнат за изграждане на набор от значими качества, умения, характеристики: инициативност, формулиране и изява на собствена позиция, аргументиране на лично мнение, вникване в различни становища и гледни точки, критично мислене, осмисляне и регулиране на собствени мисли, чувства, емоции, действия и поведение в цялост, подготовка, организиране и осъществяване на разнообразни дейности самостоятелно.

Благоприятстващи развитието на умения за изява на личностна позиция и за вземане на решения, също способстващи стимулиране на детското участие, могат да бъдат и различни инициативи – благотворителни кампании, мероприятия, свързани с екологични проблеми, с преодоляване на разнообразни предизвикателства. Досегът на децата до подобни инициативи, участието в тях чрез изработка на предмети, лично или групово представяне (танц, песни и др.), самото посещение може да бъде предпоставка за формиране чувства на емпатия и солидарност, „пробуждане“ на желание за подкрепа и оказване на помощ, за проява на активна позиция, запознаване с реални житейски ситуации и проблеми и стимулиране интереса към намиране на подходи и решения за тяхното редуциране. По този начин е възможно и мотивиране на децата към търсене на сведения за седемнадесетте глобални цели на ООН за устойчиво развитие (2015–2030), пряко съотнесени към част от заложените в редица от провежданите инициативи въпроси – намаляване на бедността, на социалните и други неравенства, решение на породените от климатични промени проблеми в обществото, също свързани с набор основни човешки права (<https://www.globalgoals.org/>).

В този контекст пример за инициатива в подкрепа повишаване на осведомеността и изграждане на способности и умения в сферата на правата на детето, е проведеният от УНИЦЕФ и организацията „Заедно в час“ кон-

курс – „Образование по права на децата“, в който се включват 47 училища от 28 населени места в страната (<https://zaednovchas.bg/konurs-pravata-na-decata/>). Разнообразни събития с такава насоченост организира и младежка мрежа „Мегафон“, явяваща се платформа за детско участие, организирана в партньорство с Национална мрежа за децата (<https://nmd.bg/campaigns/detsko-utchastie/>).

Добри практики съществуват и на локално равнище, като сред примерите са инициативата „неВъзможно е!“ – Център за ученически инициативи, проекти и възможности за всеки“, „Младежки парламент“ в гр. Самоков, „Детски и младежки парламент към Общински детски комплекс“ в гр. Варна.

Учредяването на Центъра за ученически инициативи е продиктувано от потребностите на децата, заявяващи, че „основен проблем за всички ученици в училището ни е фактът, че не стъпваме много сигурно, с увереност и желание в различни нови инициативи. Често се изправяме пред страхове и съпротиви, свързани с това, че не вярваме достатъчно в способностите си, не познаваме уменията си и това ни води до формулировки като „Не мога“, „Невъзможно е“ (Национална мрежа за децата, 2014: 33). Именно с цел преодоляване на подобни предизвикателства възниква и Младежкият парламент в гр. Самоков, чиято основна цел е „да работи така, че младите хора в Самоков да получат по-широки възможности за реализиране на техни идейни проекти и да получат по-големи шансове за реализация“, също „да се възпитат граждански ценности като толерантност, равнопоставеност, активност, критичност, посредством учредяване на реално действаща структура“ (пак там: 36). Общината разпознава Парламента за важен партньор в аспект дискутиране на политики за деца и младежи, а участниците в инициативата подчертават ползотворността ѝ, споделяйки, че „самите ние се развихме като личности, научихме много, научихме се да даваме, да гледаме на себе си като на част от цялото, да говорим и да се борим за това да бъдем чути“ (пак там: 36). Сходни са успехите на варненския детски и младежки проект, явяващ се „като изразител на правото на участие на децата и младите хора“ (пак там: 39).

Съотносимост на правото на избор към правата на детето

Актуално звучи въпросът за това каква е съотносимостта на правото на избор към правата на детето, декларирани в Конвенцията на ООН за правата на детето.

Етимологията на думата „избор“ показва няколко смислови значения, които биха помогнали за очертаване на възможностите за търсене и изследване на избора като право на човека, респективно – на детето. Според Речника на българския език, разработен от Институт за български език на БАН

(2001), думата „избор“ може да бъде разбрана, от една страна, като „отделяне, предпочитане на едно от две или повече неща; избиране“, като „възможност да се предпочете едно пред друго“ – предполагащо разделение/разделяне, но и като събирателно понятие, което отразява „разнообразие обикн. от предмети или лица, от които може да се избира“. Понятието има и смислово значение, което се свързва с политическия избор на „представители на върховна власт“ и/или „длъжностни лица“, които трябва да изпълняват ръководни или законодателни функции, което само по себе си предполага както разделяне, така и обединяване – около каузи, идеи, вярвания и пр.

Изборът е в основата на човешката свобода. Той се свързва с възможността да се *взимат решения, от които зависят както последващите действия, така и съответните последствия*. Именно това прави изборът колкото желана възможност, толкова и предизвикателство.

Вземането на решения съпътства човешкото ежедневие. В някои случаи то е обичайна дейност, която се свързва с предпочитания, насочени към задоволяване на базови потребности. В други случаи се отнася до изграждане на перспективни линии, имащи отношение към близкото и/или далечното бъдеще, оказващи дълготрайни въздействия върху личността и общностите. И в единия, и в другия случай е желателно решението да бъде основано на знание.

В зависимост от начина, по който се вземат решенията, се определя и естеството на избора, който може да бъде определен като:

1. Самостоятелен – в случаи, при които решенията са взети от един човек въз основа на неговия опит, възгледи, нагласи, отношения, вкус, светоглед и пр. При този тип избор е желателно личността да е проучила разноразлични мнения, въз основа на които е достигнала до собствени заключения, а от там и до съответно решение. Отговорността за последствията от самостоятелното решение е еднолична.

2. Съвместен – в случаи, при които решението съвместява различни гледни точки, основава се на стремежа да се удовлетворят в максимална степен очакванията и интересите на всички участници, които имат отношение към последствията. Този тип избор се прави въз основа на преговори, допитвания, дебати и дискусии, а решенията се взимат обикновено чрез гласуване. Отговорността от подобен тип избор е споделена, което в не редки случаи прави трудно определянето на носителя на отговорността за последствията (особено когато последствията са негативни, деструктивни или престъпни).

3. Асистиран – тогава, когато е необходимо еднолично решение, но до него се стига с помощта на съветници – специалисти в конкретна област, приятели, родители, съмишленици и др., които имат отношение към обекта на избор, не са ангажирани с даване на окончателно становище и нямат пряк интерес от последствията, но в една или друга степен решението ги засяга.

Този тип избор се прави на основата на приемане и отхвърляне на хипотези, на приемане и отхвърляне на твърдения, чужд опит, лични и чужди наблюдения и пр. Отговорността за последствията е еднолична и се носи от този, който взема окончателното решение.

4. Контролиран – тогава, когато за достигане до решение са предоставени малко или ограничени възможности и липсват други алтернативи. Обикновено изборът в подобни случаи е труден и съдържа елементи на принуда. Решението за него се взема групово или индивидуално, а отговорността за последствията се носи от контролираният.

5. Задължителен – тогава, когато са предоставени точно определени алтернативи, предварително оценени като ползотворни за избирацията, измежду които е задължително да се направи избор с някаква определена цел.

6. Информиран – в случаи, в които изборът се основава на предварително изучаване на чужд опит или на научни резултати. Този вид избор изисква повече ресурси от гледна точка на време, подбор и анализ на информация, отчитане на евентуалните позитиви и негативи въз основа на получените данни, верифициране на информацията, посредством собствено експериментиране, апробиране на авторски модел на желания резултат и т.н.

7. Неинформиран – в случаи, в които изборът се прави импулсивно, базира се на непълна, неточна, а в някои случаи – липсваща информация, а решението се взема в кратки срокове, под въздействието на емоции и ирационални пристрастия. При този вид избор се разчита на благоприятното стечение на обстоятелствата, на късмета или на великодушието на потърпевшите от последствията, следващи решението.

Пред необходимостта от взимане на решения и правене на избори са изправени както възрастните, така и децата. Динамичната действителност, в която живее всеки съвременен човек, налага понякога решенията да бъдат вземани все по-бързо, а изборите да бъдат правени все по-спешно. Това налага нуждата от оптимално познаване на общоприетите човешки права и свободи, задължения и отговорности, които сами по себе си биха могли да се разглеждат като своеобразна територия, границите на която се определят от гарантирането, зачитането, упражняването и защитаването на правата на всеки един човек поотделно. Преминването на тези граници обичайно предполага съответни санкции. Но нередко пристъпването на границите придобива форми, за които дори санкциите не са възпиращ фактор. Такива са многообразните проявления на дискриминация, насилие, експлоатация на хора, както и ежедневни действия и постъпки, които оказват непосредствено въздействие върху човешкото достойнство, здраве и благополучие и рефлектират върху решенията и изборите на потърпевшите – както възрастни, така и деца.

Изучаването в училище на правата както на възрастните, така и на специфично детските създава условия за осмисляне и определяне на собст-

вените граници и тези на другите хора в ежедневиия живот и взаимоотношения от всяко дете. То подпомага формирането на позитивна нагласа към хуманността в човешките отношения още в детството, намиращо израз във вземането на хуманни решения и правенето на хуманни избори в зряла възраст, гарантиращи мирното и достойно съвместно съществуване на хората и общностите. Именно поради това, образованието и възпитанието на децата по правата на човека се разглежда като гаранция за мирно бъдеще на човечеството.

В индивидуален аспект, изборите, които човек прави в детството си, воден от дързостта и смелостта на младостта, могат да се окажат решаващи за неговата зрялост. Така например, в съвременната действителност, наситена с информационни технологии от всякакъв род и вид, дори изборът да натиснеш един бутон или не би могъл да се окаже определящ. Това налага необходимостта от формиране на умения у съвременните деца за определяне на адекватни лични граници на допустимост при взаимодействията и взаимоотношенията с околните, които да спомагат за рационалното взимане на решения и правене на избори в детска възраст, неразделна част от които са знанията за правата, задълженията и отговорностите – своите и на другите.

Имайки предвид факта, че всички човешки права, включително тези, декларирани в Конвенцията за правата на детето на ООН (КПДООН), са взаимосвързани и трудно могат да бъдат разглеждани независимо едно от друго, все пак могат да се диференцират полетата, които са най-пряко относими към правото на детето на избор. Гарантирането на право на избор е детерминирано до голяма степен от основните принципи, на които се основава прилагането и утвърждаването на Конвенцията, а именно – недопускане на дискриминацията въз основа на какъвто и да е признак, основаване на първостепенното значение на най-висшия интерес на детето при всички решения, които се отнасят до него, както и осигуряване на оптимални условия за оцеляване и развитие.

Правото на избор е най-видимо в чл. 14–17 на Конвенцията за правата на детето, които декларират правото на формиране и споделяне на възгледи, правото на мнение по всички въпроси, които имат значение за живота и развитието на детето, правото на избор на културно и религиозно самоопределение, на личен живот, на сдружаване и достъп до информация, както и на лична свобода и семеен живот. Но то се съдържа и в онези части на Конвенцията, които се отнасят за правата на такива особени групи деца, каквито са децата с увреждания, деца бежанци и мигранти, деца лишени от родителска грижа, деца в конфликт или в контакт със закона, както и там, където за неговото ясно диференциране са необходими допълнителни пояснения.

Реализирането на правото на избор е пряко свързано и с основните предизвикателства, стоящи пред детското участие в началото на третото десетилетие на 21. в.:

- „Увеличаване на участието на децата/учениците в живота на общността за включването им във вземането на решения по въпроси, които ги засягат, както и за поемане на отговорност и въвличане в тяхното изпълнение.

- Формирането на лидерски качества у децата и способности за критично мислене и вземане на информирани решения, за развитие на предприемачество и способност за себеизразяване и себеизява.

- Привличане на деца и възрастни в съвместни дейности и каузи на национално, регионално и местно ниво.

- Организиране на допитвания до децата от различни възрасти в периода на детството за значимите теми в детския живот, върху които е необходимо да се акцентира повече и да бъдат взети предвид за политиките за детско развитие.

- Осигуряване на условия за постоянни консултации с децата от страна на училищата и други органи, които предоставят услуги за деца, като се приемат подходящи мерки за подкрепа на правото на децата да изразяват собствените си възгледи като всяко човешко същество.

- Насърчаване и улесняване на създаването на структури и детски организации, които се управляват от и за деца и младежи на местно и регионално ниво“ (Бяла книга за детето, 2021: 70).

Успешното преодоляване на описаните в текста предизвикателства е безспорно свързано с организирането на педагогическата практика в съответствие с международните и национални изисквания и препоръки относно обезпечаване на правата на децата, повишаване осведомеността в тази насока, в това число и на самите деца, осигуряване на възможности за изява на мнение, вземане на решения, правене на избор и участие. Постигането на тези цели, на локално, общностно и международно равнище, е възможно да бъде спомогнато посредством интегрирането на редица стратегии, методи и дейности, сред които са:

- ✓ осигуряване на условия, подкрепящи груповата и проектно насочена работа, предпоставящи формирането на умения и нагласи за работа в екип и сътрудничество с околните, за проява на съпричастност и уважение към мнението и способностите на другите, за саморегулация, саморефлексия и самооценка, както и изграждането на качества като креативност, съобразителност и находчивост;

- ✓ практически ориентираните задачи повишават мотивацията и интереса у децата, подпомагат приложението на натрупан опит и придобити способности в практичен план при осъществяване както на личностнозначими, така и на социоцентрични действия (като пример може да бъде посочено изработването на предмети за благотворителна дейност);

- ✓ разискване (не само в класната стая, но и в хода на различни събития) на казуси, свързани с личностните и социалните интеракции, включи-

телно общовалидните човешки права, чрез което да се спомогне осмислянето на комплексността на взаимоотношенията и значимостта на интернализирането на фундаменталните ценности, както и открояване на добри примери за конструктивно общуване, поставяне на акцент върху възможни адекватни реакции, решения и приемливи прояви в този аспект;

✓ наблюдение и/или участие в различни кампании и инициативи, посещение на разнообразни обекти, като чрез включване в подобни преживявания и съ-преживявания е възможно да се опосредства развитието на съобразителност, солидарност и социална отговорност у учениците, на стремеж към участие в социалнозначими дейности, едновременно с което да засили позитивното отношение към формиране на собствена позиция и личностна изява;

✓ стимулиране на ученическото самоуправление, съдействащо за поощряване инициативността у децата, за развитие на уменията за формулиране, изказване и обосновка на собствена позиция, планиране и осъществяване на самостоятелна работа, самоорганизация.

Заклучение

Съвременните деца са поставени пред многообразие от предизвикателства. В техния живот семейството, училището, и все по-осезаемо – медиите, по-конкретно тези във виртуалното пространство, са основните фактори, които оказват решаващо въздействие върху детския живот, развитие и благополучие в началото на третото десетилетие на 21. в. Те са социалните феномени със специфични, но понякога противоположни въздействия, които произтичат от възможността им в определени случаи да подпомагат, а в други – да създават условия за възпрепятстване на реализирането на детските права, доколкото имат пряко или косвено отношение към определящите за детското развитие условия за живот, сигурност, здраве и социална активност. Те са и тези, от които децата очакват подкрепа при вземането на решения и правенето на избори в многообразната действителност, в която живеят.

Съвременната динамична реалност изисква от децата ежедневно да правят все повече избори – и в реална, и във виртуална среда. Това обуславя необходимостта от формиране на умения от тяхна страна за вземане на оптимални решения, но и определя необходимостта от създаване и прилагане на адекватни на съвременните потребности на децата подходи и методи за системно изграждане и развитие на култура на детското участие в разнообразни среди и условия. Именно образованието и възпитанието на основата на детските и общочовешките права и отговорности са предпоставка и за реализирането им. Естествени са очакванията този процес да започва от семейството, да продължава и да се обогатява посредством предучилищното и училищното образование, като не завършва с пълнолетието. А преминава-

нето в социалната роля на възрастен предполага очакването родителите също да проявят активност по отношение на своите деца, обогатявайки и развивайки своята собствена компетентност в областта на правата на човека и на децата. Едва тогава процесът на изграждане на култура на детското участие би могъл да се определи като завършен в пълна степен, и конкретно – в контекста на възпитанието, а от децата да се очаква разумно да правят своите избори и да градят пълноценни взаимоотношения с хората, с които взаимодействат.

Представените в студията факти и анализи показват, че независимо от вече няколко десетилетия активна дейност по отношение популяризирането на правата на детето и интегрирането им в разнообразие от дейности в педагогически контекст все още предстои много работа по посока тяхното естествено интегриране в живота на децата. По думите на В. Гюрова все още „е необходимо на международно ниво борбата за тяхната защита да продължи“ (Гюрова, 2017: 32), като от изключителна важност са и ежедневните усилия на субектите в различни обществени пространства, особено училището и семейството. Педагогическата необходимост от пълноценно реализиране на правата на децата произтича от естествения факт на динамиката в развитието на поколенията, които не просто се променят едно с друго, но носят със себе си спецификите на съответното време, което естествено поставя своите предизвикателства пред осъществяването на възпитателна работа в областта на правата на детето. Много работа вече е свършена, но и много още предстои, което предполага перманентна подготовка и на педагогическите кадри как да съдействат за спазването на правата на децата и как да реализират педагогически дейности за подготовка на децата сами да бъдат активни защитници на своите права.

ЛИТЕРАТУРА

- Бяла книга за детето (2021) Държавна агенция за закрила на детето. [Buala kniga za deteto (2021). Darjavna agenzia za zakrila na deteto]
- Василева, Н. (2018) Резултати от участието на България в Програма за международно оценяване на ученици. PISA 2018. Достъпен на: http://copuo.bg/upload/docs/2020-07/Pisa_2018_full.pdf. Последен достъп на: 20.01.2022 г. [Vasileva, N. (2018) Rezultati ot uchastieto na Bulgaria v Programa za mezhdunarodno otsenyavane na uchenitsi. PISA 2018. Dostapen na: http://copuo.bg/upload/docs/2020-07/Pisa_2018_full.pdf. Posleden dostap na: 20.01.2022 g.]
- Всеобща декларация за правата на човека, приета от ОС на ООН на 10 декември 1948 г. Достъпна на: <https://www.ohchr.org/en/udhr/pages/Language.aspx?LangID=blg>. Последен достъп на: 1.02.2022 г. [Vseobshta deklaratsia za pravata na choveka, prieta ot OS na OON na 10 dekemvri 1948 g. Dostapna na:

- <https://www.ohchr.org/en/udhr/pages/Language.aspx?LangID=bg>. Posleden dostap na: 1.02.2022 g.]
- Годишен доклад на прокуратурата за 2019 г. Достъпен на: https://prb.bg/bg/pub_info/dokladi-i-analizi. Последен достъп на: 10.01.2022 г. [Godishen doklad na prokuraturata za 2019 g. Dostapen na: https://prb.bg/bg/pub_info/dokladi-i-analizi. Posleden dostap na: 10.01.2022 g.]
- Годишен доклад на прокуратурата за 2020 г. Достъпен на: https://prb.bg/bg/pub_info/dokladi-i-analizi. Последен достъп на: 10.01.2022 г. [Godishen doklad na prokuraturata za 2020 g. Dostapen na: https://prb.bg/bg/pub_info/dokladi-i-analizi. Posleden dostap na: 10.01.2022 g.]
- Господинов, В. (2016) Процесът на възпитанието в масмедийна среда. – В: Възпитанието (съдържателни и процесуални измерения). УИ „Св. Климент Охридски“, С. [Gospodinov, V. (2016) Prosesat na vaspitanieto v masmediina sreda. Vav: Vaspitanieto (sadarjatelni i prosesualni izmerenia. UI “Sv. Kliment Ohridski”, S.)
- Гюрова, В. (2017) Социалната чувствителност към проблемите на децата и техните права. – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Книга Социални дейности, т. 110. [Gurova, V. Sosialnata chuvstvitelnost kam problemite na dezata i tehните права. – Godishnik na SU “Sv. Kliment Ohridski”, Kniga Sosialni deinosti, t. 110].
- Гюрова, В. (2002) Културата по правата на детето – шанс и предизвикателство за учителите. Изд. „Комливес – ЛМ“, С. [Gurova, V. (2002) Kulturata po pravata na deteto – chans i predizvikelstvo za uchitelite. Izd. “Komlives – LM”, S.]
- Европейска комисия, ЕС. (2020) Нашата Европа, Нашите права, нашето бъдеще. Достъпен на: <https://sacp.government.bg/sites/default/files/2021-08/report-our-europe-our-rights-our-future.pdf>. Последен достъп на: 3.01.2022 г. [Evropeyska komisija, ES. (2020) Nashata Evropa, Nashite prava, nasheto badeshte. Dostapen na: <https://sacp.government.bg/sites/default/files/2021-08/report-our-europe-our-rights-our-future.pdf>. Posleden dostap na: 3.01.2022 g.]
- Европейска комисия, ЕС. (2021–2027) План за действие в областта на цифровото образование. Достъпен на: https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/digital-education-action-plan_bg. Последен достъп на: 3.01.2022 г. [Evropeyska komisija, ES. (2021–2027) Plan za deystvie v oblastta na tsifrovoto obrazovanie. Dostapen na: https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/digital-education-action-plan_bg. Posleden dostap na: 3.01.2022 g.]
- Евростат (2020) Статистически данни за бедността поради ниски доходи. Достъпни на: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Income_poverty_statistics/bg&oldid=507711#D0.94.D1.8F.D0.BB_.D0.B8_.D0.BF.D1.80.D0.B0.D0.B3_.D0.BD.D0.B0_.D0.BB.D0.B8.D1.86.D0.B0.D1.82.D0.B0.2C_.D0.B8.D0.B7.D0.BB.D0.BE.D0.B6.D0.B5.D0.BD.D0.B8_.D0.BD.D0.B0_.D1.80.D0.B8.D1.81.D0.BA_.D0.BE.D1.82_.D0.B8.D0.B7.D0.BF.D0.B0.D0.B4.D0.B0.D0.BD.D0.B5_.D0.B2_.D0.B1.D0.B5.D0.B4.D0.BD.D0.BE.D1.81.D1.82. Последен достъп на: 27.01.2022 г. [Evrostat (2020) Statisticheski dannii za bednostta poradi niski dohodi. Dostapni na: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Income_poverty_statistics/bg&oldid=507711#D0.94.D1.8F.D0.BB_.D0.B8_.D0.BF.D1.80.D0.B0.D0.B3_.D0.BD.D0.B0_.D0.BB.D0.B8.D1.86.D0.B0.D1.82.D0.B0.2C_.D0.B8.D0.B7.D0.BB.D0.BE.D0.B6.D0.B5.D0.B

- D.D0.B8_.D0.BD.D0.B0_.D1.80.D0.B8.D1.81.D0.BA_.D0.BE.D1.82_.D0.B8.D0.B7.D0.BF.D0.B0.D0.B4.D0.B0.D0.BD.D0.B5_.D0.B2_.D0.B1.D0.B5.D0.B4.D0.BD.D0.BE.D1.81.D1.82. Posleden dostap na: 27.01.2022 g.]
- Закон за закрила на детето (2000) Достъпен на: <https://www.asp.government.bg>. Последен достъп на: 2.02.2022 г. [Zakon za zakrila na deteto (2000) Dostapen na: <https://www.asp.government.bg>. Posleden dostap na: 2.02.2022 g.]
- Закон за защита от домашното насилие (2009) Достъпен на: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135501151>. Последен достъп на: 2.02.2022 г. [Zakon za zashtita ot domashното nasilie (2009) Dostapen na: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135501151>. Posleden dostap na: 2.02.2022 g.]
- Закон за предучилищното и училищното образование (2015) Достъпен на: <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509>. Последен достъп на: 2.02.2022 г. [Zakon za preduchilishtното i uchilishtното obrazovanie (2015) Dostapen na: <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509>. Posleden dostap na: 2.02.2022 g.]
- Конвенция на ООН за правата на детето, приета на 20 ноември 1989 г. Достъпна на: https://www.unicef.org/bulgaria/sites/unicef.org.bulgaria/files/2018-09/CRC_bg.pdf. Последен достъп на: 28.01.2022 г. [Konventsia na OON za pravata na deteto, prieta na 20 noemvri 1989 g. Dostapna na: https://www.unicef.org/bulgaria/sites/unicef.org.bulgaria/files/2018-09/CRC_bg.pdf. Posleden dostap na: 28.01.2022 g.]
- Миграционна статистика, справки относно миграционната обстановка в Република България към 2020 и 2021 г. Последен достъп на: 25.01.2022 г. Достъпна на: <https://www.mvr.bg/министерството/programni-dokumenti-otcheti-analizi/статистика/ миграционна-статистика>. [Migratsionna statistika, справki otnosno migratsionnata obstanovka v Republika Bulgaria kam 2020 i 2021 g. Dostapna na: <https://www.mvr.bg/министерството/programni-dokumenti-otcheti-analizi/статистика/ миграционна-статистика>. Posleden dostap na: 25.01.2022 g.]
- Наредба за изменение и допълнение на Наредба №13 от 2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование (2018) Държавен вестник, брой 80. [Naredba za izmenenie i dopalnenie na Naredba №13 ot 2016 g. za grazhdanskoto, zdravnoto, ekologichното i interkulturnoto obrazovanie (2018) Darzhaven vestnik, broj 80.]
- Насоки за закрила на разселени деца и деца бежанци във и извън Украйна, УНИЦЕФ – България, 2022, Достъпен на: <https://www.unicef.org/bulgaria>. Последен достъп на: 4.02.2022 г. [Nasoki za zakrila na razseleni deca I deva bejanci vuv I izvun Ukraina, Narutchnik, INCEF-Bulgaria, 2022, Dostspno na: <https://www.unicef.org/bulgaria>. Posleden dostap na: 4.02.2022 g.]
- Национална мрежа за децата. Младежка мрежа Мегафон. Достъпно на: <https://nmd.bg/campaigns/detsko-utchastie/>. Последен достъп на: 5.03.2022 г. [Natsionalna mrezhа za detsata. Mladezhka mrezhа Megafon. Dostapno na: <https://nmd.bg/campaigns/detsko-utchastie/>. Posleden dostap na: 5.03.2022 g.]
- Национална мрежа за децата (2014) Защо участие на децата? Отговори от България. Достъпно на: http://nmd.bg/wp-content/uploads/2015/01/Zasho-uchastie-na-decata_web.pdf. Последен достъп на: 5.03.2022 г. [Natsionalna mrezhа za detsata (2014) Zasho uchastie na detsata? Otgovori ot Bulgaria. Dostapno na: http://nmd.bg/wp-content/uploads/2015/01/Zasho-uchastie-na-decata_web.pdf. Posleden dostap na: 5.03.2022 g.]

- Национална програма за превенция на насилието и злоупотребата с деца (2017–2020) Достъпна на: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1223>. Последен достъп на: 27.01.2022 г. [Natsionalna programa za preventsia na nasiliето i zloupotrebata s detsa (2017–2020) Dostapna na: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1223>. Posleden dostap na: 27.01.2022 g.]
- Национален статистически институт. Данни за учащи и напуснали по причини и степен на образование за 2019–2020 г. Достъпни на: <https://www.nsi.bg/bg/content/3435/учащи-и-напуснали-по-причини-и-степен-на-образование>. Последен достъп на: 1.02.2022 г. [Natsionalen statisticheski institut. Danni za uchashти i napusnali po prichini i stepen na obrazovanie za 2019–2020 g. Dostapni na: <https://www.nsi.bg/bg/content/3435/uchashти-i-napusnali-po-prichini-i-stepen-na-obrazovanie>. Posleden dostap na: 1.02.2022 g.]
- Национален статистически институт. Данни за население по области, общини, местоживеене и пол към 31.12.2020 г. Достъпни на: <https://nsi.bg/bg/content/2975/население-по-области-общини-местоживеене-и-пол>. Последен достъп на: 7.02.2022 г. [Natsionalen statisticheski institut. Danni za naselenie po oblasti, obshtini, mestozhiveene i pol kam 31.12.2020 g. Dostapni na: <https://nsi.bg/bg/content/2975/naselenie-po-oblasti-obshtini-mestozhiveene-i-pol>. Posleden dostap na: 7.02.2022 g.]
- Постановление № 100 от 8 юни 2018 г. за създаване и функциониране на Механизъм за съвместна работа на институциите по обхващане и задържане в образователната система на деца и ученици в задължителна предучилищна и училищна възраст (2018) Достъпно на: <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2137184744>. Последен достъп на: 7.02.2022 г. [Postanovlenie № 100 ot 8 yuni 2018 g. za sazdavane i funktsionirane na Mehanizam za savmestna rabota na institutsiite po obhvashtane i zadarzhane v obrazovatelната система на detsa i uchenitsi v zadalzhitelna preduchilishтна i uchilishтна vazrast (2018) Dostapno na: <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2137184744>. Posleden dostap na: 7.02.2022 g.]
- Резолюция на Европейския парламент относно правата на децата по повод на 30-ата годишнина от Конвенцията на ООН за правата на детето (2019) Европейски парламент. Достъпна на: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-9-2019-0180_BG.html. Последен достъп на: 5.02.2022 г. [Rezolyutsia na Evropeyskia parlament otnosno pravata na detsata po povod na 30-ata godishnina ot Konventsiyata na OON za pravata na deteto (2019) Evropeyski parlament. Dostapna na: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-9-2019-0180_BG.html. Posleden dostap na: 5.02.2022 g.]
- Резолюция на Европейския парламент от 11 март 2021 г. относно правата на детето с оглед на стратегията на ЕС за правата на детето (2021/2523(RSP)). Достъпна на: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0090_BG.html#def_1_1). Последен достъп на: 5.02.2022 г. [Rezolyutsia na Evropeyskia parlament ot 11 mart 2021 g. otnosno pravata na deteto s ogled na strategiyata na ES za pravata na deteto (2021/2523(RSP)). Dostapna na: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0090_BG.html#def_1_1). Posleden dostap na: 5.02.2022 g.]

- Речник на българския език, Институт за български език, БАН. Достъпен на <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D0%B8%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80/>. Последен достъп на: 7.01.2022г. [Rechnik na balgarskia ezik, Institut za balgarski ezik, BAN. Dostapen na <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D0%B8%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80/>. Posleden dostap na: 7.01.2022 g.]
- Стратегия на Европейския съюз за правата на децата (2021) Достъпна на: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/1_en_act_part1_v7_0.pdf. Последен достъп на: 3.02.2022 г. [Strategia na Evropeyskia sayuz za pravata na detsata (2021) Dostapna na: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/1_en_act_part1_v7_0.pdf. Posleden dostap na: 3.02.2022 g.]
- УНИЦЕФ България. Два милиона деца бежанци бягат от войната в Украйна в търсене на сигурност – прес-съобщение, 30.03.2022 г., Достъпно на: <https://www.unicef.org/bulgaria>. Последен достъп на: 1.04.2022 г. [UNICEF Bulgaria. Dva milion deca bejanci ot voinata w Ukraina w tyrsene na sigurnost – pres-saobshtenie, Dostapno na: 30.03.2022, <https://www.unicef.org/bulgaria>. Posleden dostap na: 1.04.2022 g.]
- УНИЦЕФ (2020)_Ситуационен анализ на правата на децата в България. Достъпен на: <https://www.unicef.org/bulgaria/доклади-и-изследвания>. Последен достъп на: 1.02.2022 г. [UNITsEF (2020) SituatSIONen analiz na pravata na detsata v Bulgaria. Dostapen na: <https://www.unicef.org/bulgaria/доклади-и-изследвания>. Posleden dostap na: 1.02.2022 g.]
- УНИЦЕФ България. Национално представително изследване на насилието 2021 г., достъпно на: <https://www.unicef.org/bulgaria/результати-от-изследване-на-насилието-над-деца-в-българия>. Последен достъп на: 18.01.2022 г. [UNITsEF Bulgaria, natsionalno predstavitelno izsledvane na nasilieto 2021 g., dostapno na: <https://www.unicef.org/bulgaria/результати-от-изследване-на-насилието-над-деца-в-българия>. Posleden dostap na: 18.01.2022 g.]
- УНИЦЕФ България. Организация Заедно в час. Конкурс Образование по права на децата, достъпно на: <https://zaednovchas.bg/konurs-pravata-na-decata/>. Последен достъп на: 2.03.2022 г. [UNITsEF Bulgaria. Organizatsia Zaedno v chas. Konkurs Obrazovanie po prava na detsata, dostapno na: <https://zaednovchas.bg/konurs-pravata-na-decata/>. Posleden dostap na: 2.03.2022 g.]
- Харта на основните права на Европейския Съюз, приета на 1 декември 2009 г. Официален вестник на Европейския съюз (2016). България, С 202/389. [Harta na osnovnite prava na Evropeyskia Sayuz, prieta na 1 dekemvri 2009 g. Ofitsialen vestnik na Evropeyskia sayuz (2016). Bulgaria, S 202/389.]
- Цели за устойчиво развитие (2015–2030) ООН. Достъпни на: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>. Последен достъп на: 16.01.2022 г. [Tseli za ustoychivo razvitie (2015-2030) OON. Dostapni na: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>. Posleden dostap na: 16.01.2022 g.]
- Яроу, Е., Хеджис, С., Хамилтън, К. (2020) Изследване на насилието над деца в България. УНИЦЕФ, Coram international. Достъпен на: <https://www.unicef.org/bulgaria/media/10236/file>. Последен достъп на: 14.01.2022 г. [Yarou, E., Hedzhis, S., Hamiltan, K. (2020) Izsledvane na nasilieto nad detsa v Bulgaria. UNITsEF, Coram international. Dostapen na: <https://www.unicef.org/bulgaria/media/10236/file>. Posleden dostap na: 14.01.2022 g.]